SANDRA VAN KAMPEN

NIET MAKKELIJKER, WEL LEUKER

Lokale voedselgemeenschappen in Nederland

Inventarisatie en verkennend onderzoek

INHOUD

VOORWOORD 3

1. AANLEIDING 4
2. PROBLEEMSTELLING EN AANPAK 6
3. WAT IS EEN VOEDSELGEMEENSCHAP? 8
4. WAAROM VOEDSELGEMEENSCHAPPEN? 10
5. DE IMPACT VAN VOEDSELGEMEENSCHAPPEN 11
6. GEMEENSCHAPSVORMING 15
7. WAT SCHIET DE BOER ERMEE OP? 16
8. TYPE DEELNEMERS, NIEUWE KLANTEN 18
9. ORGANISATIEVORMEN 19
10. WETGEVING, REGELS, VOEDSELVEILIGHEID 20
11. ROL VAN DE OVERHEID 21
12. OPSCHALEN VERSUS VERDICHTEN 25
13. TOEKOMSTPLANNEN 27
14. AANBEVELINGEN 28

VOORWOORD

Dit is het verslag van een inventariserend, verkennend onderzoek naar voedselgemeenschappen in Nederland. Wat is de kracht van voedselgemeenschappen? Wat is de impact van zo'n gemeenschap op de leden en eventueel op de boer? Welke verschijningsvormen zijn er allemaal? En kunnen we iets zinnigs zeggen over de hoeveelheid mensen die lid is van zo'n gemeenschap?

Met deze vragen startte ik in juni 2020 aan een zoektocht langs gemeenschappen in Nederland. Dat het samen voedsel verbouwen of inkopen wint aan populariteit, was van meet af aan duidelijk. Een artikel in HP De Tijd[1] in februari 2020 gaf daar ook al blijk van. Net als de oprichting van het CSA Netwerk in Nederland begin dit jaar en de moeite die Herenboeren Nederland heeft om de exponentiele groei van het aantal lokale Herenboerderijen bij te benen met raad en daad. De oprichting van Land van Ons eind 2019 en de hoeveelheid mensen (8.700 medio november 2020) die hierin investeert, is ook al zo'n teken aan de wand. Maar een inventariserend onderzoek naar de stand van zaken in Nederland op dit gebied, ontbrak tot op heden.

Het onderzoek bracht mij in de zomer van 2020 langs tal van voedselinitiatieven, van Schiermonnikoog tot Maastricht en van Middelburg tot Sibranduaborren in Friesland. Overal trof ik bevlogen mensen. Maar met idealisme alleen verander je het voedselsysteem niet. Wat mij het meeste opviel was de behoefte van mensen om zelf aan de slag te gaan. Zonder inmenging van de overheid. Niet door ingewikkelde projecten en subsidies aan te vragen. En al helemaal niet door een maatschappelijke dialoog aan te gaan met stakeholders. Nee, deze mensen zijn doeners die een beter voedselsysteem op lokale schaal gewoon vormgeven. Een systeem dat goed is voor de mens, goed is voor de boer en ook goed is voor de natuur. Het is alleen niet goed voor de reguliere supermarkt en ook niet voor de voedingsindustrie. De overtuiging dat dit dé route is naar een beter voedselsysteem, houdt al deze doeners gaande. Net als de inspiratie en de power die zij ervaren door het samen doen en samen met anderen zoeken naar werkbare structuren.

Ik had al heel snel de essentie van het succes van deze gemeenschappen te pakken. "Als je er eenmaal bent, wil je niet meer weg"

Ik heb die inspiratie ook ervaren. Middenin het oogstseizoen kwam ik langs met mijn microfoon en al mijn vragen. Maar overal werd ik allerhartelijkst ontvangen, met als bonus een toertje over het land of door de wijk. Waardoor ik op mijn beurt al heel snel de essentie van het succes van deze gemeenschappen te pakken had. "Als je er eenmaal bent, wil je niet meer weg". Deze oases van natuur, betrokkenheid en gastvrijheid vormen een prachtig tegenwicht tegen de steeds dichter bebouwde omgeving en steeds killer wordende wereld, die door corona en internationale spanningen lijkt te verharden. Het feit dat al deze mensen moeite stoppen in de oprichting en het voortbestaan van deze plekken en deze gemeenschappen, geeft hoop. Hoop dat er dwars tegen het neoliberale marktdenken in een zoektocht gaande is naar in een nieuwe vorm van saamhorigheid.

DANK

Dit onderzoek was er niet geweest zonder de Toekomstverkenningen bij de Transitiecoalitie voedsel, waarin lector Frederike Praasterink (Lector HAS Hogeschool Den Bosch) het voortouw nam en die het vertrekpunt vormde voor deze verkenning. Het zou er niet geweest zijn zonder de inhoudelijke betrokkenheid van Geert van der Veer (oprichter Herenboeren), Bregje Hamelynck (CSA Netwerk) en Estella Franssen (De Ulebelt). Ook mogen de inspanningen van Anne Steeghs (afgestudeerd Toegepaste Biologie/HAS Hogeschool) en Eveline Rog (afgestudeerd Environment & Society studies/ Radboud Universiteit) niet onvermeld blijven. Zij besteedden vele uren aan het zoeken naar voedselgemeenschappen en het verzamelen van zo veel mogelijk data. En uiteraard kon het onderzoek niet plaatsvinden zonder de medewerking van alle CSA's, boeren, stadsboerderijen, coöperatieve winkels en voedselcollectieven waar ik langs mocht komen.
Dankzij de financiële steun van DuurzaamDoor/RvO en de provincies Zuid-Holland, Zeeland, Gelderland, Flevoland en Noord-Brabant kon ik dit alles realiseren. En last but not least: de inhoudelijke feedback van mijn partner Youetta Visser zorgde dat het geheel op een hoger plan getild werd.
Allen: heel hartelijk dank!

Sandra van Kampen
sandra@deschaalvankampen.nl

1. Eten van hiernaast, Jan Smit, 25 februari 2020 https://www.hpdetijd.nl/2020-02-23/eten-van-hiernaast/

1 AANLEIDING

Op tal van plekken zijn in Nederland de afgelopen jaren lokale 'voedselgemeenschappen' ontstaan die steeds groter worden. Communities van betrokken consumenten en voedselproducenten, die samen hun eigen voedselsysteem inrichten. Ver van commercie, politieke strubbelingen en belangenstrijd, bouwen zij aan hechte gemeenschappen van consumenten en producenten die het ánders doen. Soms bijeengebracht door een voedselcollectief, een coöperatieve winkel, een (stads) boerderij of een sociale onderneming die als handelshuis functioneert. Soms ook door een enkeling die besluit te gaan fietsen voor haar/zijn eten. Ook Herenboeren – met inmiddels zo'n 10.000 aangesloten personen – is natuurlijk een prachtig voorbeeld van zo'n lokale gemeenschap, net als de zogenaamde CSA's (Community Supported Agriculture) waarvan er zo'n 100 in Nederland bestaan. En er zijn allerlei gemeenschappen van bewoners actief, zoals bijvoorbeeld de 'duurzame dorpen' of de wijk Almere Oosterwold. Hier is niet zozeer het samen voedsel inkopen of verbouwen de reden dat mensen bij elkaar zijn, maar is dit wel een belangrijk en bindend onderdeel van gemeenschappelijke activiteiten.

In veel van deze gemeenschappen vinden mensen elkaar op waarden als vertrouwen, lokale economie, gezelligheid, samendoen en oog hebben voor elkaar. Het met elkaar bouwen aan een alternatief voedselsysteem geeft mensen zeggenschap over de voedselketen. Het helpt boeren aan zekerheid in de afzet, direct contact met de klant en een goede prijs. In tweede instantie kan dat leiden tot ontwikkelingen als collectief eigendom van grond, stimulans bij de verduurzaming van het boerenbedrijf, etc. Juist in de corona-crisis lijken gemeenschappen hun nut te bewijzen als veerkrachtige lokale netwerken.

Toekomstverkenningen

In de Toekomstverkenningen die het afgelopen half jaar binnen de Transitiecoalitie Voedsel plaatsvonden onder begeleiding van Frederike Praasterink (lector HAS Hogeschool Den Bosch), kwamen de 'voedselgemeenschappen' als een van de vijf toekomstscenario's uit de bus, met als voornaamste drijfveren democratie, lokaal voedsel, zeggenschap, sociale cohesie en collectief eigendom van grond. Het is géén terug-naar-vroeger scenario, maar juist gericht op een stevige lokale voedseleconomie als tegenhanger van het huidige op kostprijs en bulkproductie gerichte systeem. Met gebruik van moderne distributie-technologie en lokale verwerkers.[2] De overige vier scenario's zijn: Circulaire landbouw- en voedselsystemen, Personalised Health and Wellbeing, Hight-Tech voedselbouwstenen en Ecologisch Intensief. Met elkaar geven deze vijf scenario's antwoord op de vraag: wanneer is de voedseltransitie voltooid?

In veel van deze gemeenschappen vinden mensen elkaar op waarden als vertrouwen, lokale economie, gezelligheid, samendoen en oog hebben voor elkaar.

Verreweg de meeste initiatieven melden in 2020 een toename van het aantal leden en belangstellenden. Ook veel landwinkels en ondernemers in de korte keten hebben hun klantenbestand of omzet met wel tientallen tot soms honderden procenten zien stijgen door corona.

INVENTARISATIE

In de maanden juni tot en met oktober 2020 heeft Sandra van Kampen een inventariserend, verkennend onderzoek uitgevoerd naar lokale voedselgemeenschappen. Het onderzoek bestond uit:

a) Een kwantitatieve inventarisatie: hoeveel voedselgemeenschappen zijn er? Waar zitten ze? Welke verschijningsvormen zijn er? Hoeveel mensen zijn lid?
b) Een kwalitatief deel waarin met dertien mensen intensieve gesprekken gevoerd zijn over de kracht van zo'n voedselgemeenschap, het effect op haar leden en eventuele aangesloten boeren, de organisatievormen, onderling vertrouwen, etc.

Dit met als doel meer zicht te krijgen op het waarom van deze voedselgemeenschappen, hun nut voor de lokale voedseleconomie en de gedeelde waarden binnen zo'n gemeenschap. Deze verkenning levert ook handvatten op voor de voedseltransitie als geheel. Welke bijdrage leveren voedselgemeenschappen aan deze transitie? In hoeverre verschilt de wereld van deze gemeenschappen van de 'reguliere' activiteiten in de korte keten zoals verkoop op boerenerven of via groothandels en maaltijdboxen? Deze eerste verkenning biedt ook inzicht in zaken als opschaling, collectief eigendom van grond, de rol van de overheid, het belang van goede en gelijkwaardige organisatievormen, de kracht van maatschappelijke bewegingen en de rol van de consument.

2. Toekomstverkenning Agrofood 2050 Transitiecoalitie Voedsel https://www.has.nl/nl/has-onderzoek/lectoraten/lectoraatgroep-future-food-systems/publicaties

Disclaimer

Deze inventarisatie is bedoeld als quick scan. Het is voor zover bekend voor het eerst dat deze informatie voor Nederland gestructureerd bij elkaar staat. Een begeleidingscommissie bestaande uit een wetenschapper en praktijkmensen dacht mee over de insteek en leverde input over de netwerken waarin zij zelf participeren. De tocht langs verschillende voedselgemeenschappen levert vooral veel kwalitatieve inzichten en handvatten op over de kracht van gemeenschappen, de waarden die mensen delen. Dit kan enerzijds waardevolle input zijn voor rijk, provincies en anderen die als doel hebben de voedseltransitie te versnellen. Het levert ook inzichten op voor platforms als CSA Nederland, het Kennisplatform Stadslandbouw, de Transitiecoalitie Voedsel of Herenboeren Nederland. Door thematisch te ordenen en duiden, geeft dit onderzoek inzicht in de werking en impact van voedselgemeenschappen in Nederland. Maar deze verkenning biedt ook inspiratie en verhalen voor grotere groepen mensen die interesse hebben in een voedselgemeenschap.

Eigen aan een verkennend onderzoek is dat het ook veel - gerichtere - vragen oplevert. Er zijn tal van zaken gevonden die nader onderzocht kunnen worden. In een mogelijk – groter - vervolgonderzoek is er ruimte dieper op onderliggende waarden in te gaan of de behoeften van de gemeenschappen zelf. Of bijvoorbeeld het effect op boeren, op prijsvorming, op het gedrag van de leden van de gemeenschap.

2 PROBLEEMSTELLING EN AANPAK

In eerste instantie wil dit onderzoek een antwoord formuleren op de vraag: **'wat is de kracht van lokale voedselgemeenschappen?'.** Daaruit vloeit een aantal deelvragen voort als:

- Hoe groot is de huidige groep mensen die lid is van een voedselgemeenschap in Nederland?
- Wat zijn de diverse verschijningsvormen?
- Wat voor type mensen nemen deel? Is er een onder-/bovengrens wat betreft aantallen deelnemers?
- Hoe kun je eventueel nieuwe groepen binden aan zo'n gemeenschap? Welke behoeften hebben zij?
- Welk effect heeft zo'n gemeenschap op de boodschappen van consumenten? Gaan zij minder naar de supermarkt?
- Hoe bouw je zo'n gemeenschap op vanuit vertrouwen?
- Zijn er – naast voedsel – nog andere dragers binnen de gemeenschap?
- Wat is de beste organisatievorm?
- Hoe deel je onderling kennis en expertise?
- Wat is het effect op omzet en prijzen voor de boer?
- Hoe zit het met voedselveiligheidsvraagstukken in deze gemeenschappen? Welke wetten en regels hinderen respectievelijk bevorderen voedselgemeenschappen?
- Is er een visie op grondeigendom?
- Welk handelingsperspectief bestaat er voor rijk én provincies om lokale voedselgemeenschappen verder te ondersteunen en versterken?

De inventarisatie van lokale voedselgemeenschappen heeft plaatsgevonden in de maanden juni – oktober 2020. Via een groot aantal platforms, knooppunten, digitale verzamelplaatsen, door oproepen op de sociale media en door een aantal spin-in-het-webs persoonlijk te bevragen hebben we zicht gekregen op een heleboel initiatieven die voldoen aan de definitie 'voedselgemeenschap'. Een overzicht daarvan – gecategoriseerd per provincie - is te downloaden via www.deschaalvankampen.nl of www.transitiecoalitievoedsel.nl

Min of meer tegelijkertijd is een selectie gemaakt van initiatieven om een kwalitatief gesprek mee te voeren. Daarbij zijn de volgende criteria gehanteerd:

- Zoveel mogelijk spreiding over soorten voedselgemeenschappen (zie voor uitleg p. 8);
- Een goede spreiding over Nederland;
- Een goede spreiding tussen initiatiefnemers, boeren/tuinders en mensen die meer organisatorisch/bestuurlijk betrokken zijn en tevens klant en lid van de gemeenschap.

Daaruit is de volgende selectie naar voren gekomen:

- **Fietsen voor mijn eten** – Marja van der Ende (voedselcollectief, Westland, Zuid-Holland) en Coriza Hoogendonk (boerin bij BoerPait, Maasdijk, Zuid-Holland)
- **Voedselcollectieven Overijssel** - Estella Franssen en Mireille Groot Koerkamp (Olst, Overijssel)
- **Gedeelde Weelde** – Luuk Rövekamp (coöperatieve winkel, Maastricht, Limburg)
- **Herenboeren De Groote Heide** - Jordy Smits en Wytse de Jong (boer en voorzitter, Soerendonk, Noord-Brabant)
- **Stadsboerderij Caetshage** – Todd Philips en Jean Eigeman (boer en voorzitter, Culemborg, Gelderland)
- **Land van Ons** – Marijtje Mulder (lid kernteam, Leiden, Zuid-Holland)
- **Cityseeds Middelburg** - Nico Landsman (CSA, lid bestuur, Zeeland)
- **CSA Ús Hôf en voedselcoöperatie Ús Iten** - Bregje Hamelynck (tuinder en oprichter, Sibranduaborren, Friesland)
- **CSA KipEigen** – Eva Vos (Loosdrecht, Noord-Holland)
- **Almere Oosterwold** – Jan Albert Blaauw (initiatiefnemer Coöperatie Stadslandbouw Oosterwold, Flevoland)

Andere interviews

Voor andere transitieprojecten interviewde Sandra al eerder diverse mensen die een gemeenschapstuin of een voedselcoöperatie zijn begonnen. De informatie uit deze gesprekken draagt ook bij aan het totaalbeeld dat hier geschetst wordt en wordt meegenomen in de conclusies:

- **Tuin de Es** – CSA in Haaren (Noord-Brabant) in VOER[3] (2017)
- **Rechtstreex** – Arthur Nijhuis (Rotterdam) in VOER (2017)
- **De Eemstadboerderij** (geluidsopnames) in Amersfoort (Utrecht) podcast https://soundcloud.com/user-730896253/utrechts-voer-aflevering-4-wat-wil-de-klant (2020) in het kader van een LEADER-project Lokaal Voedsel Utrecht
- **BioRomeo** – leverancier aan een stuk of 8 voedselcollectieven/groenteclubs (Flevoland) in VOER (2017)
- Groenteclubs – Barbara Bolt (Bussum) www.deschaalvankampen.nl/leve-de-korte-keten/ (2013)
- **Boer Brunia / Jaring Brunia** (Raerd – Friesland) in VOER (2017)
- **Rio de Bio** – coöperatieve winkel Utrecht www.deschaalvankampen.nl/samen-op-de-winkel-passen/ (2014)
- **Onze Volkstuinen in Almere** - www.deschaalvankampen.nl/volkstuinen-onder-glas/

Daarnaast zijn telefonische gesprekken gevoerd met een viertal initiatiefnemers dan wel spin-in-het-webs van een aantal wat lastiger te categoriseren initiatieven:

- **Stadslandbouw Den Haag** – Tom Voorma (gemeente Den Haag). Den Haag kent tientallen buurttuinen, soms heel kleinschalig, soms redelijk professioneel met theehuis en/of restaurant. Het gaat te ver die in dit tijdsbestek allemaal een plek in dit onderzoek te geven, maar dit fenomeen niet beschrijven doet ook geen recht aan de veelheid van soortgelijke initiatieven in steden als Amsterdam, Arnhem, Rotterdam, Eindhoven, etc.
- **Het Netwerk Duurzame Dorpen** – Johannes Lankester, coördinator. Een Netwerk waarbij in totaal 130 dorpsgemeenschappen zijn aangesloten, die met elkaar werken aan thema's als duurzame energie, afvalvermindering, biodiversiteit, lokaal voedsel, etc. In totaal in 60 van deze dorpen zijn initiatieven op het gebied van voedsel, variërend van dorpstuinen, voedselcollectieven, buurtmaaltijden tot markten.

- **Markelokaal**, een gebiedscoöperatie rond Markelo waar zo'n 25 partijen bij zijn aangesloten. Initiatiefnemer Jan ten Tijhe draagt samen met anderen zorg voor het landschap, de biodiversiteit en de natuur en is een 'nieuw verdienmodel voor het landschap' begonnen door grond te pachten en daar oude graanrassen te verbouwen.
- **De Straatboer** – Christiaan Kuipers, die in Zwolle het initiatief heeft genomen om de stad te 'vergroenten' door groentebakken te plaatsen, groentegevels te realiseren en op bedrijventerreinen in bermen groenten te verbouwen voor kantoorpersoneel, vrachtwagenchauffeurs, etc. Het gaat wellicht wat ver om dit initiatief een voedselgemeenschap te noemen, maar het is wel een gemeenschapsinitiatief rond voedsel.

OPZET VAN DIT VERSLAG

Dit onderzoeksverslag bevat veel praktijkvoorbeelden. Ook zijn veel citaten opgenomen van geïnterviewden, omdat die vaak een beter inzicht geven in de materie dan een heleboel duidende tekst. De uitkomsten zijn thematisch geordend, zodat de lezer snel zicht krijgt op wat een voedselgemeenschap is en wat de impact is van zo'n gemeenschap bijvoorbeeld op het gedrag van leden of het inkomen van de boer.

ORGANISATIE

Dit onderzoek is opgezet door Sandra van Kampen. Zij is projectleider, draagt zorg voor uitvoering en afstemming met de opdrachtgevers, de begeleidingscommissie en uiteraard de betrokkenen vanuit de lokale voedselgemeenschappen zelf. Eveneens heeft zij alle interviews – live ter plaatse - zelf gehouden. Sandra begeleidde ook het verzamelen van data en het maken van het overzicht van voedselgemeenschappen per provincie, dat is uitgevoerd door twee jonge onderzoekers: Anne Steeghs (oud student Toegepaste Biologie van de HAS Hogeschool Den Bosch) en Eveline Rog (afgestudeerd Environment & Society studies/Radboud Universiteit).

Een begeleidingsgroep met Frederike Praasterink (HAS Hogeschool Den Bosch), Geert van der Veer (Herenboeren), Bregje Hamelynck (CSA Nederland) en Estella Fransen (De Ulebelt, Deventer) begeleidde dit traject, deelde hun expertise en verkende met elkaar de uitkomsten.
De Rijksdienst voor Ondernemend Nederland/programma DuurzaamDoor (René Bruijns), de provincie Noord-Brabant (Team FoodUp Brabant, het team sociale innovatie Landbouw en Voedsel van de provincie Noord-Brabant/ Marcel Webster), de provincie Gelderland (Pieter Rijzebol), de provincie Zeeland (Alien Kok), de provincie Flevoland (Diny Weener), de provincie Zuid-Holland (Jasper Dijkema) en de Transitiecoalitie Voedsel (Willem Lageweg), vormden de stuurgroep van dit onderzoek.

3. VOER – vaart maken met de voedseltransitie, Sandra van Kampen en Youetta Visser, Uitgeverij Jan van Arkel ISBN 9789062240340 https://groeneboekenshop.nl/transitie-economie/28067-voer-9789062240340.html

3 WAT IS EEN VOEDSELGEMEENSCHAP?

De variatie in voedselinitiatieven is zo groot, dat het moeilijk is een exacte definitie van het begrip 'voedselgemeenschap' te geven. Om die reden is het formuleren van een goede definitie onderdeel geworden van dit onderzoek. Desgevraagd geven veel geïnterviewden in dit onderzoek aan onder een voedselgemeenschap een groep mensen te verstaan die samenkomt rondom eten kopen en of verbouwen. Soms wordt daar nog aan toegevoegd het daadwerkelijk samen opeten van al dit voedsel. In vrijwel alle gevallen maakt de boer/leverancier deel uit van de gemeenschap, hetzij op afstand, hetzij als centrale figuur.
Om meer houvast voor een definitie te vinden heeft Heleen Prins, junior onderzoeker Future Food Systems aan de HAS Hogeschool Den Bosch, een *quick scan* gemaakt van diverse aanpalende onderzoeken naar voedselgemeenschappen in het verleden. Dat zijn zowel Nederlandse onderzoeken (o.a. Henk Renting [4], Katharina Prause [5]) als buitenlandse [6]. Ook binnen de begeleidingscommissie hebben we uitgebreid gediscussieerd over de categorisering van voedselgemeenschappen en een definitie ervan.

Elementen die terug zouden moeten komen in een definitie zijn:

- de gelijkwaardige machtsverhouding tussen consument en producent
- de lange termijn relatie tussen consument en producent
- de (grip op een) eerlijke prijs
- die leiden tot een duurzame productie (en consumptie).

Definitie

Op basis hiervan, de kwantitatieve inventarisatie en de gevoerde gesprekken, hanteert dit onderzoek de volgende definitie:

Een voedselgemeenschap is een lokaal georiënteerd samenwerkingsverband tussen groepen consumenten en producenten, dat vanuit gelijkwaardigheid inzet op een langjarige relatie tussen boer en consument, welzijn van alle leden, een eerlijke prijs, verduurzaming van de productie en een veerkrachtige landbouw.

SOORTEN VOEDSELGEMEENSCHAPPEN

Op basis van de literatuur (zie boven) zijn voorzetten te geven voor een categorisering op basis van de zeggenschap van consumenten. In dit onderzoek maakten we de volgende Nederlandse vertaalslag:

1. De consument is initiatiefnemer (buurttuinen, voedselcollectieven, wooncollectieven als Almere Oosterwold, Duurzame Dorpen)
2. Consument en producent zijn partners (CSA's, Herenboeren, coöperatieve winkels, coöperatieve streekmarkten, veel stadslandbouwbedrijven, gebiedscoöperaties als Land van Ons, Markelokaal, Gebiedscoöperatie Zuid-West Drenthe)
3. Directe verkoop aan consumenten (maaltijdboxen, erfverkoop, boerderijwinkels, boerenmarkten, stalletjes aan de weg, groothandels zoals Rechtstreex, De Streekboer en producentencollectieven/handelshuizen zoals Oregional, Local2Local of Boerenhart. De laatsten verkopen overigens ook vaak aan retailkanalen, zorginstellingen, horeca.

Verdeeld over twaalf provincies, vonden we in totaal 481 initiatieven die vallen in een van de categorieën 'consument is initiatiefnemer' of 'consument en producent zijn partners'. Het is lastig van alle initiatieven in het overzicht de aantallen leden te achterhalen, die fluctueren bovendien ook nog eens. In totaal hebben we bijna 62.000 huishoudens in Nederland geteld die lid zijn van een voedselgemeenschap. Vermenigvuldigd met 2,4 (de gemiddelde grootte van een huishouden) levert dat een aantal op van bijna 150.000 gevoede monden. Gemiddeld per provincie zijn er zo'n 40 initiatieven, maar er zijn uitschieters naar boven (Gelderland, Brabant, Zuid-Holland en Noord-Holland) en uitschieters naar beneden (Limburg, Zeeland, Flevoland).

Voorliggende inventarisatie richt zich vrijwel uitsluitend op de kern van het begrip voedselgemeenschap, oftewel categorie 1 en 2 uit bovenstaande indeling. Hadden we dat niet gedaan dan was het onderzoek te omvangrijk geworden en waren we een inventarisatie gestart van zo ongeveer alle activiteiten in de korte voedselketen in Nederland. Als we de aantallen aan een nadere blik onderwerpen, dan komt het volgende beeld naar voren:

- Voedselcollectieven/voedselcoöperaties: in totaal 57 geteld. De grootste categorie is Boeren & Buren met in totaal zeventien lokale afdelingen met een ledenaantal van ruim 14.000. Fietsen voor mijn Eten is met vijftien lokale afdelingen en een ledenaantal van ruim 15.000 ook een grote partij onder de collectieven. Voor de

4. Renting, H., Schermer, M., & Rossi, A. (2012). Building Food Democracy : Exploring Civic Food Networks and Newly Emerging Forms of Food Citizenship. *International Journal of Sociology of Agriculture and Food,* 19(3), 289–307. https://edepot.wur.nl/319481
5. Prause, K. (2016). Identifying the Diversity of Alternative Food Networks: Exploring Consumer-Producer Relationships and Consumer Involvement Practices: A multiple case study on AFN categorisation, its underlying dimensions and forms of consumer involvement in Oldenburg, Germany https://edepot.wur.nl/386229
6. Venn, L., Kneafsey, M., Holloway, L., & Cox, R. (2006). Researching European 'alternative' food networks: some methodological considerations. Area, 38(3), 248–258.

overige voedselcoöperaties is een gemiddeld ledenaantal van 50 aangehouden.
- CSA's zijn vertegenwoordigd met 97 tuinen met een gemiddeld ledenaantal van 150. Dat betekent in totaal ruim 14.000 huishoudens die lid zijn van een CSA. Ook Herenboeren zien we hier als een CSA. Daarvan zijn op dit moment 12 herenboerderijen operationeel en nog eens 12 initiatieven in de opstartfase. Totaal zijn op dit moment ruim 3900 huishoudens lid van Herenboeren, goed voor zo'n 10.000 personen.
- Bij de getelde dorpstuinen, buurttuinen en pluktuinen zijn er nog eens 38 die je kunt aanduiden als voedselgemeenschap met een gemiddelde van 40 leden: in totaal 1520 leden.
- Coöperatieve winkels inclusief Odin: 32 stuks. In totaal hebben de coöperatieve winkels zo'n 11.000 huishoudens als lid.

Verder hebben we zeventienvoedselbossen opgenomen in de inventarisatie, vijf wooncollectieven, twaalf gebiedscoöperaties en veertien streekmarkten die functioneren als een gemeenschap. Ondanks alle research zal ook dit overzicht niet volledig zijn. Aanvullingen zijn te allen tijde welkom.

DOEL VAN EEN VOEDSELGEMEENSCHAP

Hoewel elk lid een ander antwoord zal geven gevraagd naar het waarom van de voedselgemeenschap, zijn er op basis van de literatuur (zie boven) een aantal gemeenschappelijke noemers te geven:
- Voedselproductie
- Voedselverwerking (bier, brood, kaas, maaltijden, etc.)
- Verantwoordelijkheid delen
- Kennis delen, informatie opdoen en bewustwording
- Persoonlijke betrokkenheid en vrijwillige inzet
- Investeren, ook financieel
- Persoonlijk contact
- Tegemoetkomen aan individuele wensen
- Gemeenschappelijk bezit van grond
- Sociale cohesie
- Bijdragen aan de lokale economie
- Het delen van waarden
- Organisatie intern (vereniging, stichting, coöperatie, ZZP, een app-groep)
- Onderhandelen met leveranciers, de gemeente

4 WAAROM VOEDSELGEMEENSCHAPPEN?

De eerste vraag die opkomt, is vooral 'waarom'. Waarom doen mensen al die moeite om samen eten in te kopen of zelfs te verbouwen of oogsten buiten de reguliere supermarkten om? De redenen dat mensen dit doen zijn veelvormig van aard, blijkt bij navraag.

Consumptief geredeneerd blijkt dat mensen zónder tussenhandel willen kunnen beschikken over gezond, vers en betaalbaar voedsel van dichtbij. Soms is biologisch een voorwaarde, hierover ontstaat nogal eens discussie binnen een groep. Pas in tweede instantie noemen de geïnterviewden dieperliggende waarden als:

- Ik vind het belangrijk dat de boer een eerlijke prijs krijgt;
- Ik wil niet dat mijn geld verdwijnt in de zakken van de grootgrutters;
- Ik wil bijdragen aan behoud van biodiversiteit, dierenwelzijn, landschap en natuur;
- Ik wil ergens bij horen, het is er gezellig, mensen leren kennen;
- We kunnen dit zelf regelen, autonomie;
- Ik wil bijdragen aan de lokale economie (#supportyourlocals).
- Soms ook is er de motivatie van een (romantisch) beeld: "Ik was verkocht door het ideaalbeeld van kippen die tussen bomen lopen" (Herenboeren de Groote Heide).

Estella Franssen (De Ulebelt, Deventer) maakte een mooi overzicht van beweegredenen van mensen op basis van het Mentality model van onderzoeksbureau Motivaction. In dit model worden mensen ingedeeld in diverse groepen, met eigen drijfveren.

Kort samengevat levert dat het centrale beeld op van de beleving van voedselgemeenschappen: ***"het wordt niet makkelijker, wel leuker".***

De praktijk van dit onderzoek bevestigt dat. Wat inderdaad opvalt bij een ronde langs diverse plekken, tuinderijen, boerderijen, winkels, etc. die zijn bezocht: "als je er eenmaal bent, wil je niet meer weg." Het zijn oases van rust in een steeds ingewikkelder wereld. Plekken waar je gewoon kunt zijn, zonder dat je geacht wordt veel geld uit te geven. Plekken waar je je kinderen kunt laten zien waar het eten vandaan komt, plekken waar andere waarden heersen, waar je niet online hoeft te overleggen, maar gewoon even buiten kunt zijn in de natuur of met anderen een kop koffie kunt drinken.

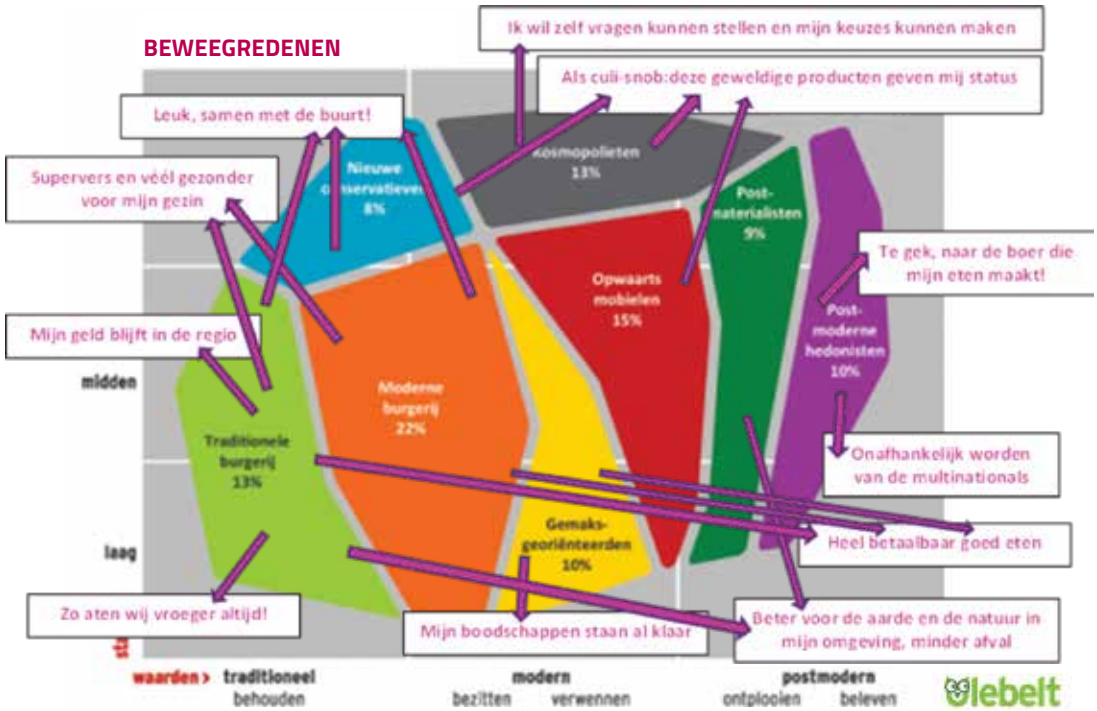

Bron: Estella Franssen, de Ulebelt op basis van Mentality Model van Motivaction

5 DE IMPACT VAN VOEDSELGEMEENSCHAPPEN

De impact van voedselgemeenschappen is dus vanaf het begin af aan veel groter en veelvormiger dan alleen de transactie tussen consument en producent. Het effect van samen doen, als consument verantwoordelijkheid nemen voor jouw rol in de voedselketen, valt niet te onderschatten. Hoewel vooralsnog kleinschalig, zetten voedselgemeenschappen een hele reeks effecten op het gedrag van consumenten in gang. Het is in feite één grote bewustwordingscampagne. Door samen eten in te kopen, vrijwillig bij te dragen aan de organisatie die daarvoor nodig is, lijken leden zich enorm bewust te worden van de effecten van hun vroegere gedrag.

In de interviews werd onder meer de volgende impact genoemd:

GEZONDHEID

De initiatiefnemer van Fietsen voor mijn eten (Marja van der Ende) verwoordt dit het meest letterlijk: "Ik beweeg veel meer, ik eet verse producten, ik snoep minder en op de een of andere manier voel ik me meer verzadigd doordat ik gezond en lokaal eet." Hoewel het op basis van deze quick scan lastig is harde uitspraken hierover te doen, geven ook andere geïnterviewden aan de indruk te hebben dat leden van de gemeenschap anders gaan eten en zich gezonder voelen. Voor 'Cityseeds Middelburg' is dit zelfs de kern waar het initiatief op draait: mensen met een smalle beurs voorzien van gezonde groenten en fruit van dichtbij. Maar ook Herenboeren De Groote Heide is ontstaan vanuit een groep mensen die – gesteund door de gemeente – bezig was met gezond eten, vanuit de gedachte dat lokaal ook gezonder is (vers, minder toevoegingen). Voedselcoöperatie Autark (Mireille Groot Koerkamp) ziet eveneens verandering in het eetpatroon van haar leden. "Wij eten nu veel meer groente. Voor alle leden geldt wel dat ze anders gaan koken, je krijgt een ander voedingspatroon."

"Ik beweeg veel meer, ik eet verse producten, ik snoep minder en op de een of andere manier voel ik me meer verzadigd doordat ik gezond en lokaal eet."
Marja van der Ende

AFVALVERMINDERING

Voedsel dat mensen rechtstreeks inkopen bij boeren is vaak onverpakt of verpakt in herbruikbare verpakkingen (dranken, zuivel, jam). In rap tempo worden mensen zich bewust van de hoeveelheid afval die ze vroeger produceerden, toen ze nog alles in de supermarkt kochten. Voor sommigen is het zelfs dé reden om aan een voedselgemeenschap mee te doen. Bij een voedselcoöperatie in Heeg (Friesland) gaan sommigen volgens Bregje Hamelynck zelfs zo ver dat bij de groothandel grootverpakkingen droogwaren (rijst, bonen, pasta, muesli, zuidvruchten, etc.) worden ingekocht, waarna dit individueel wordt verdeeld over de meegebrachte potjes en bakjes van leden. Ook hergebruik van verpakkingsmateriaal is eerder regel dan uitzondering. Bij Herenboeren De Groote Heide was binnen enkele weken de voorraad eierdozen spontaan aangegroeid tot enkele honderden. Ook kwamen de leden zelf met het idee rieten manden in te kopen voor de oogst en linnen tassen in plaats van plastic. Mireille Groot Koerkamp (voedselcoöperatie Autark): "Alle producten die wij kopen zijn plasticvrij. Alleen het vlees niet. We verpakken alles in papier of in jute zakken."

BEWUSTZIJN

Los van de eventuele gezondheidseffecten, worden leden van een voedselgemeenschap zich meer bewust van wat er bij de productie van hun voedsel komt kijken. Het zet allerlei zaken in beweging, waar mensen wellicht in hun eentje niet over nagedacht zouden hebben. Juist die gesprekken bij de koffie op de zaterdagochtend als de spullen worden afgehaald, zijn waardevol. Bregje Hamelynck (Ús Iten, Ús Hôf): "Bij ons wordt op zaterdag tussen 11 en 12 uur de wereld een stukje mooier. Er worden plannen gemaakt voor energiecoöperaties, voor politieke partijen, voor het gezamenlijk inkopen van zorg." Eva Vos heeft juist het gevoel dat ze met haar initiatief KipEigen de misstanden in de kippensector blootlegt, wat haar ook op online kritiek komt te staan. Boze kippenhouders zijn zelfs naar het ministerie van LNV gestapt [7] om de regels rond mobiele kippenrennen aan te scherpen, waardoor het houden van kippen op deze manier bijna onmogelijk zou worden. Herenboeren De Groote Heide schat in dat op dit moment ongeveer 60% van de dagelijkse boodschappen van leden door de Herenboerderij wordt geleverd, omdat mensen gewend zijn ook avocado's, koffie en meloenen te kunnen eten. Vroeger zou het genoeg geweest zijn voor ál het eten van de leden. Maar juist omdat iedereen snapt dat ze het sámen doen en er ook samen verantwoordelijk voor zijn, ontstaat acceptatie van een beperkter aanbod.

SOCIALE COHESIE EN ZINGEVING

In tijden van leegloop van kerken, verdwijnen van buurthuizen, buurtwinkels of het dorpscafé scoort het sociale

7. https://www.rtlnieuws.nl/nieuws/video/video/5174844/mobiele-kippenstal-populair-pluimveesector-niet-blij

Nico Landsman, CitySeeds Middelburg

aspect van de voedselgemeenschap bijzonder hoog. Het zijn plekken waar niet alleen klanten gezelligheid en een gevoel van 'erbij horen' vinden, maar ook groepen vrijwilligers een zinvolle dagbesteding hebben. "Samen eten verbouwen levert veel voldoening en energie. Ik denk dat het heel belangrijk is dat mensen voor elkaar zorgen en niet blijven hangen in de verwachting dat 'ze' wel voor je zorgen. We zullen het zelf moeten doen", aldus Nico Landsman van CitySeeds Middelburg. Ook Eva Vos (KipEigen) merkt dat de plek mensen trekt. Haar tuin is gelegen achter een verpleeghuis en daar komen dus ook bewoners met hun familieleden wandelen, of mensen nemen hun kinderen mee. Sommige bewoners hebben zelfs gekozen voor dit verpleeghuis vanwége de tuin. Marijtje Mulder, mede-initiatiefnemer van Het Zoete Land in Leiden, ziet dit eveneens. "Zo'n tuin is een soort paradijsje. Mensen komen je echt bedanken dat je dit mogelijk hebt gemaakt. Al die verbondenheid met de natuur en de mensen krijg je eigenlijk gratis bij je bosje prei". Mireille Groot Koerkamp (voedselcoöperatie Autark, Overijssel): "Het is een leuke, sociale groep. Ik kijk echt uit naar het ophalen van de bestelling op zaterdagmiddag. Samen bedenken we nieuwe dingen, zoals de energiecoöperatie die we recent hebben opgericht."

"Zo'n tuin is een soort paradijsje. Mensen komen je echt bedanken dat je dit mogelijk hebt gemaakt. Al die verbondenheid met de natuur en de mensen krijg je eigenlijk gratis bij je bosje prei".

Marijtje Mulder

INKOMEN VAN DE BOER

Hoewel niet alle voedselgemeenschappen een één op één relatie met een boer hebben, geven de geïnterviewde boeren die kiezen om in een gemeenschap hun waren af te zetten allemaal aan hier een goed inkomen uit te halen. "Boven modaal", zegt stadsboer Todd Philips (Caetshage) die samen met zijn vrouw Boudien het bedrijf runt. "Met 2 hectare grond, 250 klanten die elk 250 euro per jaar betalen, verdien je als tuinder 62.500", rekent Bregje Hamelynck ons voor. "Na aftrek van alle kosten houd je nog zo'n 50.000 euro over. Dat is in de agrarische sector een prima salaris." Ook de Herenboer kan er goed van leven en verdient gemiddeld zo'n 3000 euro bruto per maand. Voor Eva Vos (KipEigen) is dit punt nog niet bereikt, maar zij heeft haar werk op de tuin tot ongeveer 24 uur per week weten te beperken, waardoor ze tijd overhoudt voor beter betaalde adviesuren. CitySeeds Middelburg betaalt hun tuinder freelance 20 euro per uur, wat op fulltime basis ook neerkomt op een bovenmodaal inkomen. Voor boerin Coriza Hoogendonk, actief betrokken bij Fietsen voor mijn Eten, betekende het lidmaatschap van deze gemeenschap zelfs een complete omslag op het bedrijf. "Ongeveer 95% van mijn klanten komt via Fietsen voor mijn eten. Sinds ik daar ben gaan schrijven over het bedrijf, de oogst en wat we meemaken, heb ik twintig keer zoveel klanten gekregen."

Ook de voorspelbaarheid van het inkomen is voor de boeren fijn. Je weet waar je over kunt beschikken elk jaar en weet wat je kunt investeren. Soms geeft het echter ook druk vanuit de angst dat mensen afhaken als er te veel misgaat, zoals Eva Vos van KipEigen aangeeft: "Ik voel wel een constante druk om mensen tevreden te houden".

SLAGKRACHT & AUTONOMIE

In toenemende mate nemen mensen die lid zijn van een voedselgemeenschap het heft in eigen handen en gaan niet wachten tot het voedselsysteem verandert. Ook in praktische zin kunnen mensen veel aan elkaar hebben binnen de voedselgemeenschap. Zo plaatste boer Jordy Smits (Herenboeren De Groote Heide) een oproep toen de coloradokever de aardappeloogst dreigde aan te tasten en kwam er in korte tijd veel hulp van leden 'om onze aardappels te redden'. Ook heerst er een sterk gevoel in voedselgemeenschappen het zélf voor het zeggen te hebben. Niet overgeleverd te zijn aan de grillen van de markt, maar het zelf kunnen regelen. Ook Hoogendonk (Fietsen voor mijn eten) heeft dergelijke ervaringen. "Ik schrijf via Facebook wekelijks over het bedrijf. Wat er goed gaat, maar ook wat er minder goed gaat. Ik vertel het eerlijke verhaal. Vorig jaar was de grond heel droog. Vlak voor de oogst van de Bildstar aardappelen begon het ineens heel hard te regenen, waardoor ze veel rooischade hadden. Daar heb ik over geschreven en we hebben de aardappels goedkoper aangeboden. Het gevolg was dat de aardappel nog nooit zo hard heeft gelopen als toen." In sommige gevallen wordt ook binnen de gemeenschap

nagedacht over volgende stappen die mensen samen kunnen nemen. Bregje Hamelynck (Ús Iten/Ús Hôf) zag dat het samenvoegen van de vraag naar voedsel bij diverse voedselgemeenschappen bij haar in de buurt, leidde tot nieuw aanbod van boeren en verwerkers. "Toen onze eierleverancier ermee ophield, gingen we op zoek naar een nieuwe. Er reageerde toen een biologisch-dynamische boer die zei dat hij nog een lege kip-caravan had staan en dat hij dit voor ons ging regelen. Ook kenden we een vrouw die een molen had aangekocht en bakker wilde worden. Doordat wij haar eerste klanten vormden, durfde ze haar baan op te zeggen. Nu staan de mensen in de rij voor haar winkel. Als buurtmarkt waren wij dus haar *launching costumer*".

LEEFBAARHEID

In alle gevallen geven de geïnterviewden aan dat de voedselgemeenschap een grote invloed heeft op de leefbaarheid van de buurt en omgeving. Dat komt enerzijds door het fenomeen groen in de buurt (stadspark, tuinderij) en anderzijds door de toegenomen sociale leefbaarheid. De tuin is altijd groen en er is aanloop, je kunt een praatje maken, mensen letten op elkaar, nemen contact op als iemand een tijd niet is geweest. Bij Cityseeds Middelburg is dit zelfs – de tuin is op initiatief van de woningbouwvereniging gevestigd in achterstandswijk Dauwendaele – vrij letterlijk de reden van bestaan. Eveneens werkt Cityseeds samen met de asielopvang (2-4 asielzoekers werken doorgaans mee als vrijwilliger) en diverse welzijnsorganisaties. Maar ook Stadsboerderij Caetshage en Ús Hôf/Ús Iten geven aan dat de voedselgemeenschap een heel belangrijke bindende factor is tussen de aanpalende wijken of in een dorp waar nauwelijks nog middenstand is.

GEDEELDE VERANTWOORDELIJKHEID

De geïnterviewde voedselgemeenschappen geven aan dat het voor hen belangrijk is de lusten en de lasten met elkaar te delen. Gaat het eens een keer niet lekker met de oogst, dan is het fijn als er een gemeenschap om je heen staat om dit samen mee te dragen. In die zin is dus sprake van en behoefte aan een langdurige relatie tussen boer en consument, met het oog op de toekomst en de zekerheid van bestaan van de boer. Hoewel dit niet in alle gevallen geldt: Caetshage koos er bijvoorbeeld voor géén CSA te worden omdat ze de vuile was niet buiten willen hangen en het liever als boeren zélf willen oplossen als iets mislukt. Todd Philips: "Wij zijn conservatief. We gaan het zelf oplossen. Als ik niet vertel dat er een plaag is, weet niemand het. Dit hoort bij onze vakbekwaamheid. We zorgen dat we het rond krijgen". Terwijl andere boeren (Jordy Smits, Coriza Hoogendonk goede ervaringen hebben als zij het eerlijke verhaal vertellen, juist over wat er misgaat op het bedrijf. Voor Land van Ons is het een uitgesproken doel dat de leden het risico delen van grondaankoop en zeggenschap hebben in het beheer. Het meest uitgesproken over gedeelde verantwoordelijkheid is coöperatieve winkel Gedeelde Weelde in Maastricht. Luuk Rövekamp: "Wij streven naar een waarachtige voedselconsumptie- en productie. Voor ons is het belangrijk om samen te werken en op te trekken vanuit gelijkheid tussen consumenten, producenten en de werkers op de winkelvloer." Bij Gedeelde Weelde is dit ook doorgetrokken in de financiering van de coöperatie, die voor een derde met leningen is gefinancierd, voor een derde met schenkingen van leden en voor een derde met eigen vermogen. Leden kunnen 'weeldes' sparen als ze zich vrijwillig inzetten voor de coöperatie. En ze krijgen een korting van 10% op hun aankopen als ze geld hebben ingelegd. Rövekamp: "We lopen dus ook met elkaar een financieel risico. We delen de lusten én de lasten. Als er te weinig verdiend wordt, is dat een zorg voor de hele coöperatie."

BIODIVERSITEIT

Veel initiatieven geven desgevraagd aan een grote bijdrage te leveren aan de biodiversiteit en de ecologie op het bedrijf. Bij KipEigen in Loosdrecht is het zelfs de reden van oprichting. De kip heeft hier een plek gekregen in het sluiten van de kringloop, door haar te voeren met de resten van CSA Landinzicht in Hilversum. Bij Herenboeren De Groote Heide besloot de boer – in overleg met het bestuur – helemaal geen bestrijdingsmiddelen te gebruiken, ook als ze zijn goedgekeurd voor biologische

teelt. Ook daar wordt nu nagedacht om de kringlopen verder te gaan sluiten, door bijvoorbeeld thuiscompost ook op het bedrijf uit te rijden. Goede afspraken daarover (geen vlees, geen theezakjes, etc.) zijn belangrijk. Land van Ons werd zelfs opgericht om de biodiversiteit te kunnen bevorderen. Landbouwgronden worden opgekocht en samen met de Universiteit Leiden wordt onderzoek gedaan naar bodemgesteldheid en biodiversiteit [8]. Er wordt zó geboerd dat de biodiversiteit erop vooruitgaat. Ook wordt bij de aankoop van grond gelet op de mogelijke voorbeeldfunctie die een perceel in de regio kan hebben. Voedselcoöperatie Autark (Overijssel) nam zelfs het initiatief om met elkaar de regio wat te vergroenen, en zaaide 15.000 m^2 in met bloemen voor insecten.

EDUCATIE

Een voedselgemeenschap is een plek waar mensen kennis opdoen over het voedselsysteem, waar ze leren tuinieren en oogsten, waar ze snappen welke groenten er uit welk seizoen komen en wat er allemaal bij komt kijken om die te verbouwen. Het helpt als de betrokken boeren actief informatie delen over de bedrijfsvoering. Eva Vos (KipEigen) probeert met nieuwsbrieven haar leden op de hoogte te houden van het natuurlijke gedrag van kippen en waarom zij bepaalde keuzes maakt. En Coriza Hoogendonk (Fietsen voor mijn Eten) laat het zand aan de penen zitten en vertelt erbij dat die dan veel langer goed blijven. Ook Gedeelde Weelde (Maastricht) doet moeite om met allerlei lezingen en andere activiteiten haar leden meer bewustzijn en kennis bij te brengen over het voedselsysteem. Sommige tuinen (Caetshage, Ús Hôf, Cityseeds) ontvangen schoolklassen met kinderen. De angst die veel boeren hebben om mensen toe te laten op het bedrijf wordt in veel gevallen niet bewaarheid. Todd Philips (Stadsboerderij Caetshage): "Ik dacht altijd dat iedereen ons ging storen en vragen stellen over de bedrijfsvoering. Maar dat gebeurt in de praktijk nooit." Alleen bij Eva Vos ontstond enige discussie over het bijlichten van haar laagproductieve kippen. In de meeste gevallen ervaren de boeren de feedback als prettig en noodzakelijk, want het is contact met hun klanten. Wellicht het meest actief is Fietsen voor mijn Eten. In de Facebookgroep delen mensen tips met elkaar over winkels, producten, recepten en verkooppunten. Soms levert dat kritische vragen op. "Die worden dan beantwoord", zegt 'voorfietser' Marja van der Ende. "Dat zorgt voor verbinding. De behoefte van mensen is groot om het te snappen. Het kennisniveau van de deelnemers stijgt."

Aukje Stoffelsma bij CSA Klein Alma in Bedum (Groningen).

8. https://www.universiteitleiden.nl/nieuws/2020/09/land-van-ons-en-universiteit-leiden-starten-samenwerking-in-veenweidegebied-oud-ade

6 GEMEENSCHAPSVORMING

Hoe vormt zich een gemeenschap? Waar bestaat dat uit? Veel genoemd zijn aspecten als vertrouwen, oog hebben voor elkaar. Bij Cityseeds in Middelburg ging het zelfs zo ver dat ze het zelf oogsten door klanten hebben afgeschaft omdat klanten die niet goed ter been waren zich zo niet hoefden te schamen dat ze dat niet konden. "Het wordt steeds hechter", signaleert initiatiefnemer Marja van der Ende (Fietsen voor mijn eten). "Het sociale aspect is heel groot aan het worden. Mensen zoeken elkaar op, gaan samen fietsen, doen koffie samen. Er ontstaan veel leuke dingen. Dat ontroert me."

Voorzitter Wytse de Jong en boer Jordy Smits van Herenboeren De Groote Heide

Estella Franssen (voedselcoöperaties Overijssel) geeft aan dat voedselgemeenschappen zich niet vanzelf vormen. In een buurt of groep waar al sociale cohesie is, zoals een dorp, is het makkelijker om een groep te vormen. Zij heeft geprobeerd bedrijven en sportverenigingen te helpen met het oprichten van een voedselcoöperatie, maar dat is mislukt. Een gemeenschap moet enerzijds gevormd worden, en anderzijds moet die gevoed en onderhouden worden. Coöperatieve winkel Gedeelde Weelde (Maastricht) heeft hier van het begin af aan goed over nagedacht. "Het meedoen met dit initiatief levert mensen veel plezier, vreugde en zingeving op", zegt mede-initiatiefnemer Luuk Rövekamp. "Mensen zijn blij om dit initiatief te kunnen steunen". Maar de betrokkenheid moet ook een vorm krijgen. In vrijwel alle interviews melden mensen dat die vooral gerealiseerd wordt doordat klanten/leden actief meewerken. Bij Gedeelde Weelde is op dit moment een kwart van de leden actief op de winkelvloer of achter de schermen. "Mensen hebben het gevoel: het is mijn winkel". Gedeelde Weelde investeert van het begin af aan heel actief in het onderhouden van de gemeenschap van leden, door regelmatig activiteiten te organiseren en door horeca in de winkel te hebben. Daardoor is de winkel tevens ontmoetingsplek, waar mensen vaak blijven hangen voor een praatje. Maar ook op grotere schaal zoekt Gedeelde Weelde de aansluiting bij de stad Maastricht. "We voelen ons onderdeel van een beweging in de regio".

"Het meedoen met dit initiatief levert mensen veel plezier en zingeving op. Mensen hebben het gevoel: dit is mijn winkel."

Gedeelde Weelde, Maastricht

Ook bij voedselcoöperatie Ús Iten is het meewerken van de leden essentieel voor het bestaan van de coöperatie en het hanteren van lage prijzen. Voor de gemeenschapsvorming is ook het gevoel de lusten én de lasten te delen, essentieel. Het haalt de vrijblijvendheid weg, mensen committeren zich aan het initiatief, vaak voor langere tijd. Dit geeft onder meer inkomenszekerheid aan de boer. En het zorgt er wellicht voor dat mensen zich geen consument meer voelen en zich ook niet zo gedragen. Ze zijn medeverantwoordelijk voor het welslagen van dit initiatief op kleine schaal. En soms voelen ze zich daardoor ook medeverantwoordelijk voor het voedselsysteem als geheel.

7 WAT SCHIET DE BOER ERMEE OP?

Voor veel boeren is het even wennen dat de consument meekijkt en in sommige gevallen ook iets vindt van de bedrijfsvoering. Maar al snel blijkt het onderdeel zijn van een voedselgemeenschap vele voordelen te hebben. Als tuinder kun je door samen te werken met een voedselgemeenschap of er zelf een te starten, van een relatief klein oppervlak (2 hectare) goed leven. Maar ook grotere boeren of boeren met een winkel zien al snel de voordelen van het leveren aan een groep consumenten. In Friesland heeft de aanwezigheid van voedselcoöperaties er al toe geleid dat boeren meebewegen met de vraag, of dat verwerkers (een bakker in dit geval) de stap nemen om op grotere schaal brood te bakken omdat er vraag is.

Boeren zijn overigens niet alleen producent. Soms zijn boeren zelf ook lid van de coöperatie als consument. Zeker op het platteland loopt dit veel meer door elkaar. Estella Franssen (voedselcoöperaties Overijssel): "De coöperatie in Heeten is gevormd door een reguliere melkveehoudster en die is ook haar reguliere collega's gaan bevragen over het vlees. Toen bleek dat alles naar de groothandel gaat. Dus heeft de groep bedacht dat ze samen een koe konden laten slachten. Dat vergde een andere inrichting van het slachtproces, en het moest in kleine pakketjes terug naar de boer. Die bedacht vervolgens dat ze er meer voor kon vragen". Zo ontstaat dus innovatie. Gewoon door met elkaar te zoeken naar haalbare oplossingen.

Bij coöperatieve winkel Gedeelde Weelde is de boer onderdeel van de coöperatie en loopt dus risico als het mis gaat. Maar profiteert ook van de gemeenschap: op het moment dat een oogst hagelschade oplevert wordt die wél verkocht in de winkel. Producenten geven aan blij te zijn met een verkooppunt waarbij hun producten met betrokkenheid verkocht worden. Soms komt er ook feedback op de producten. Dit wordt verder vormgegeven door de organisatie van excursies naar boeren, of lezingen in de stad. Mogelijk kan dit zorgen voor een extra bron van inkomsten, net als zorg en educatie dat kunnen.

"In het begin hadden we alleen de standaard dingen. Nu telen we vergeten groenten, groenlof, snijbiet."
Coriza Hoogendonk

Boerin Coriza Hoogendonk heeft alleen maar positieve ervaringen met de gemeenschap. "Ons bedrijf is veel veelzijdiger geworden door Fietsen voor mijn Eten. In het begin hadden we alleen de standaard dingen. Nu telen we vergeten groenten, groenlof, snijbiet. De consumenten maken ook reclame voor je producten, dus dat loopt bijna vanzelf. Het is een olievlek geworden, van Scheveningen tot aan Rotterdam komen de mensen hier langs. Ik zeg steeds: verwacht niet te veel van de entourage, we hebben hier geen sjieke winkel ofzo. Maar mensen vinden het geweldig. Dat het zo liep hadden we niet voor mogelijk gehouden."

GRONDEIGENDOM

Het werken aan vernieuwing van het voedselsysteem doordat consumenten en boeren hiervoor samen verantwoordelijkheid nemen, brengt ook tal van nieuwe inzichten aan het licht. Hoe is de prijs eigenlijk opgebouwd? Wat is een goed inkomen voor de boer? En hoe zit het met eigendom van grond? Voor veel boeren is het eigendom van grond (of eerlijker: de hypotheek erop) een hele forse kostenpost. Met grondprijzen van 50.000 – 80.000 euro per hectare landbouwgrond zit een reguliere melkveehouder of akkerbouwer voor jaren vast in een relatie met een bank. Het terugverdienen van die hypotheek dwingt de gemiddelde boer tot productieverhoging en efficiëntie, die op hun beurt voor veel problemen in het huidige voedselsysteem zorgen. Ook wordt er volop met grond en grondprijzen gespeculeerd. Dit systeem maakt het voor jonge mensen praktisch onmogelijk een boerderij te beginnen zonder deze van hun ouders te kunnen overnemen. Het is dus interessant om te kijken hoe je de druk van de ketel haalt, bijvoorbeeld door de grond niet in eigendom te hebben maar te pachten, of de grond in een gemeenschappelijk eigendom te hebben met de gemeenschap. Zo ontstaat er financiële ruimte, maar ook geestelijke ruimte om dingen anders te gaan doen.[9]

De meeste geïnterviewde voedselgemeenschappen zoeken naar alternatieven voor dat grondeigendom. Zo werken Herenboeren, KipEigen en Caetshage op gepachte grond, die soms in handen is van de gemeente of van een landgoedeigenaar. Anderen hebben de grond in eigendom als gemeenschap: Coöperatie Stadslandbouw Oosterwold (honderden particuliere grondeigenaren hebben zich gecommitteerd aan het realiseren van stadslandbouw op 50% van hun kavel), Ús Hôf, Land van Ons. Veel CSA's of Herenboeren geven echter aan geen eigenaar te willen zijn van de grond, en een zekere lichtheid van bestaan te prefereren. "Ik kan alles inladen en ergens anders weer verder gaan", aldus Eva Vos.

Bij Ús Hôf (Friesland) hebben de tuinders de grond nu in eigendom, maar zij zijn bezig met de leden de grond

9. De Werkgroep Eigentijds eigendom van grond – een initiatief van Damaris Matthijsen en Jos Verheul - kwam op 15 juni 2020 met zijn bevindingen naar buiten https://economytransformers.nl/eigentijds-eigendom-van-grond-social-lab/

in gemeenschappelijk eigendom te brengen. De exacte constructie waarbij leden én boer zich senang voelen, moet nog worden uitgedacht. Verkopen aan een fonds is een mogelijkheid, maar ook de verkoop aan de gemeenschap. Bregje Hamelynck: "We vinden het een raar idee dat wij nu eigenaar zijn van de grond, terwijl wij met zijn allen voedsel organiseren voor onze gemeenschap. Als wij als tuinders het in onze kop krijgen om te verhuizen, dan is de gemeenschap dus haar tuin kwijt." Ook breder dan deze tuin, meent Hamelynck dat boeren er goed aan doen minder vaak grond in eigendom te hebben. "Het werkt heel beperkend, voor opvolgers of nieuwe boeren is het heel ingewikkeld om te starten. We moeten ons hoofd uit die strop halen en een fatsoenlijk inkomen kunnen verdienen en ook pensioen kunnen opbouwen. Als je alleen hoeft te investeren in je werkkapitaal en niet in je grond, wordt het een stuk makkelijker om boer te zijn."

Caetshage (Culemborg) geeft aan het een groot voordeel te vinden geen eigenaar te zijn van de grond omdat op deze manier het bedrijf, de gemeenschap langer kan bestaan. "Wij boeren zijn van voorbijgaande aard, maar dit is van Culemborgers. Het is niet van ons".
Bij Land van Ons zijn de leden mede-eigenaar van de gronden die worden aangekocht. Marijtje Mulder: "Het financiële eigendom van grond vind ik niet eens zo interessant. De governance ervan is veel interessanter, hoe doe je dat? Er zijn nu allerlei campagnes om grond terug te geven aan de natuur, maar je zult altijd een vorm van governance nodig hebben om af te spreken hoe je dit gezamenlijk beheert."

8 TYPE DEELNEMERS, NIEUWE KLANTEN

Bij sommigen heerst het beeld dat voedselgemeenschappen er alleen zijn voor mensen met een goed inkomen en voldoende kritisch vermogen en slagkracht om zich op deze manier te organiseren. Op grond van de gevoerde gesprekken is het nodig dat beeld te nuanceren. Zeker is er een groep bewuste mensen die het anders wil (KipEigen, Caetshage, Gedeelde Weelde) en bereid is daarvoor te betalen. Sommigen zien hun uitgaven dan ook als een bijdrage aan een goed project en vergelijken het minder met wat ze in de supermarkt aan boodschappen kwijt zijn. En er is een percentage 'culi-snobs' dat aanhaakt vanwege de mogelijkheid superverse en mooie producten te kopen die in de gemiddelde winkel niet voorhanden zijn. Maar er is een veel grotere groep leden voor wie het lidmaatschap van een CSA ook financieel aantrekkelijk is: gemiddeld 180-250 soms oplopend tot 400 euro per persoon voor 40 weken verse groenten, ofwel zo'n 10 euro per persoon per week.

"Tien euro per week is eigenlijk heel goedkoop voor wat je krijgt"
Marijtje Mulder

Bij Herenboeren-initiatieven ligt dat iets anders. In Soerendonk (Herenboerderij De Groote Heide) betalen leden 12,55 euro per persoon voor een volledig pakket inclusief vlees, wat op zich voordelig is. Maar dit komt naast de eenmalige investering van 2.000 euro per huishouden voor de start van de Herenboerderij, waardoor je wellicht kunt stellen dat dit niet voor iedereen is weggelegd. Herenboeren Nederland denkt overigens wel na hoe die drempel kan worden weggenomen.

Voedsel van dichtbij hoeft niet duur te zijn. Bij Fietsen voor mijn eten bijvoorbeeld is het zelfs van sommige mensen de motivatie omdat stalletjes aan de weg juist een goedkope manier zijn om aan verse groenten te komen. De groep is heel gevarieerd. Van der Ende: "Bij ons is niet alles biologisch. Ik ben daar zelf ook niet heel strikt mee bezig, dus ik trek een grote groep mensen aan die wat bewuster wil gaan eten. Ik laat zelf wel heel duidelijk zien waarom ik dit doe." Ook de Groenteclubs in het Gooi werden destijds opgericht vanuit de motivatie dat dit een goede manier is om voor niet te veel geld aan biologische groenten te komen omdat de tussenhandel er niet aan hoeft te verdienen. Marijtje Mulder (Land van Ons) vindt wel dat CSA's hier transparanter over kunnen zijn en het bespreekbaar zouden moeten maken, juist het financiële aspect. "10 euro per week is eigenlijk heel goedkoop voor wat je krijgt".

Ook Mireille Groot Koerkamp (voedselcoöperatie Autark) denkt dat ze minder geld kwijt is dan voorheen. "In de supermarkt koop je van alles dat je niet nodig hebt. Sommige dingen in onze coöperatie zijn duurder, andere goedkoper. Aardappelen en groenten zijn bij ons goedkoper dan in de supermarkt." Ook de variatie aan leden wordt door velen genoemd. Luuk Rövekamp (Gedeelde Weelde): "We willen met onze winkel tout Maastricht aanspreken. Ik denk dat we daar goed in zijn geslaagd. Er komen heel veel verschillende mensen, van studenten tot ouderen, van foodies op zoek naar een speciaal product tot mensen die hier dagelijks boodschappen komen doen. De variatie is enorm."

De meeste geïnterviewden zijn niet bewust bezig zich te richten op één bepaalde doelgroep. Ze zijn blij met klanten en geven aan dat er een heel gemêleerd publiek op af komt: jong, oud, gezinnen, culinaire types of mensen die juist op zoek zijn naar betaalbaar, maar toch lokaal en biologisch eten. Uitzondering hierop vormt Cityseeds in Middelburg, dat speciaal is opgericht om verse groenten en fruit te produceren voor mensen met een smalle beurs. Zij bereiken dus ook een smallere doelgroep. Estella Franssen (Voedselcoöperaties Overijssel): "Dit is het eerste project waarin ik iets te bieden heb voor álle mensen in de samenleving. Veel mensen doen mee omdat ze geen geld meer willen uitgeven in de supermarkt, waar het verdwijnt in de zakken van aandeelhouders. Anderen vinden het juist heel gemakkelijk, omdat het eten klaar staat in een kratje."

9 ORGANISATIEVORMEN

De verschillen in organisatiestructuur tussen de diverse voedselgemeenschappen zijn groot. Hier de meest voorkomende:

- De stichting : bijvoorbeeld stadsboerderij Caetshage, Cityseeds Middelburg
- De coöperatie, zoals Herenboeren (elk Herenboereninitiatief is een eigen coöperatie), Land van Ons, Coöperatie Stadslandbouw Oosterwold, Gedeelde Weelde, Ús Iten
- De vereniging: Voedselcollectief Hilversum (i.o.)
- De zzp-er met oogstaandeelhouders: Ús Hôf, KipEigen
- Social enterprise met inzet van vrijwilligers: Fietsen voor Mijn Eten
- Niets, hooguit een app-groepje of een facebookgroep: Voedselcoöperaties in Overijssel

Almere Oosterwold

De Coöperatie Stadslandbouw Oosterwold is wellicht een wat vreemde eend in de bijt. Maar in potentie is hier sprake van een hele grote voedselgemeenschap. Dat zit zo. In de wijk Almere Oosterwold verwerven mensen kavels om hun eigen huis op te bouwen. Ook nutsvoorzieningen, stroom, water, wegen, straatverlichting, is aan de bewoners zelf. De gemeente heeft de bouw min of meer uit handen gegeven. Wel is er de verplichting om 50% van je kavel te besteden aan stadslandbouw. Met op termijn 15.000 woningen in de wijk neemt dit al snel professionele vormen aan. Sommigen hebben een fruit- of notenboomgaard geplant, anderen moestuinieren er lustig op los. Al die oogst lijdt al tot de eerste professionele voedselverwerking, zoals een eigen frietje. Ook telt de wijk een aantal professionele vormen van stadslandbouw, zoals Tuin de Moes, of Theehuis en boerderij 'Uniek Leven' of Stadsboerderij De Vliervelden. Ook heeft coöperatieve winkel Odin in september zijn eerste vestiging geopend. De Coöperatie Stadslandbouw Oosterwold wil er juist zijn voor de grote middengroep die zich nog helemaal niet beseft wat het betekent als je echt aan stadslandbouw wil doen. Oprichter Jan-Albert Blaauw denkt ook al na over een food-hub waar Oosterwold zijn oogst kan verkopen. "We kunnen hier makkelijk zelfvoorzienend zijn, want een gemiddelde kavel hier is zo'n 2000m^2. Ook heeft de gemeente Almere zich ten doel gesteld dat Oosterwold op termijn zo'n 10% van het voedselmandje van Almeerders levert. Als je dat wilt, en dat zou in potentie moeten kunnen, dan moet je dat wel op een bepaalde manier gaan organiseren." De organisatie neemt vast een voorschot op de toekomst, door naast de coöperatie ook een stichting op te richten. Blaauw: "De coöperatie is een volledige democratie en geleid door de ledenvergadering. De stichting kan de coöperatie ondersteunen en faciliteren, maar ook subsidies aanvragen. Daarvoor is soms een wat strakkere organisatie en meer controle nodig."

Niet alle geïnterviewde initiatieven blijken bewust vorm te geven aan de inspraak van de leden. Coöperatieve winkel Gedeelde Weelde kent wellicht de meest doordachte en de meest professionele structuur van alle geïnterviewden. Zij zijn bezig alternatieve vergoedingen voor tijdsinvesteringen van leden op poten te zetten en een alternatief geldsysteem[10]. Zij noemen dit het 'werken aan een afstemmingseconomie'. Ook Herenboeren De Groote Heide is organisatorisch goed opgetuigd. Het bestuur bestaat uit 8 leden die allemaal een portefeuille hebben met een clubje vrijwilligers. Het bestuur stelt de kaders en bepaalt de doelen. Toch voelt het alsof boer en bestuur naast elkaar opereren, ook al is de boer formeel in loondienst. Bij Caetshage is dit contact tussen boer en bestuur eveneens gelijkwaardig, met respect voor ieders autonomie. Ook Land van Ons besteedt veel aandacht aan zeggenschap. Dat maakt ook het verschil met een organisatie als Natuurmonumenten, waar een grote afstand bestaat tussen de leden en het management. Voor Marijtje Mulder heeft die zeggenschap ook een filosofische component. "We leven in een wereld waarin alles afgescheiden van elkaar is. Wat ik zie als mensen samen gaan voorzien in bijvoorbeeld energie of voedsel, is dat ze zich meer verbonden voelen. Bij Land van Ons werkt dat ook zo. Iedereen kan komen kijken en heeft inspraak."

Wat opvalt is dat de inspraak bij veel andere collectieven iets minder is gereguleerd, maar simpelweg ontstaat omdat mensen elkaar tegenkomen, samen dingen regelen en afspraken maken. En elkaar vertrouwen. Zij maken vaak – in het geval van een tuinder – hun wensen gewoon kenbaar ("minder palmkool zaaien volgend jaar, graag"). Het bedanken van vrijwilligers is wel vaak vaste prik, met een barbecue of een borrel aan het eind van het (oogst)seizoen.

Het samen doen zorgt zonder uitzondering voor gezelligheid, zo blijkt. Mensen leren elkaar op een vrij praktische manier kennen doordat ze samen dienst hebben (Overijssel, Ús Iten, Gedeelde Weelde), doordat ze groepjes vormen (Herenboeren De Groote Heide) of doordat de initiatiefnemer fietstochten organiseert voor de ingredienten van een soep (Fietsen voor mijn eten). Velen geven wel aan dat de groep niet te groot moet worden. Soms ligt die grens al bij 40 huishoudens. Dan is afsplitsen een betere optie dan groter worden.

10. https://gedeeldeweelde.nl/over/

10 WETGEVING, REGELS, VOEDSELVEILIGHEID

Initiatieven die het ánders willen doen dan de reguliere landbouw, stuitten vaak snel op allerlei obstakels. Om dit goed in kaart te brengen zou aanvullend onderzoek nodig zijn. In het kader van deze verkenning is het onderwerp slechts marginaal belicht. Corona zorgde in sommige opzichten voor een *booming business*, maar bracht ook problemen aan het licht. Meerdere geïnterviewden geven aan last te hebben van de regels rond corona. Gemeenschappelijke activiteiten - nodig voor de community-building - konden daardoor geen doorgang vinden. Maar met enige aanpassing in de bedrijfsvoering en creativiteit heeft iedereen daar echter wel zijn weg in gevonden afgelopen jaar.

Podcastopnames bij Streekmarkt Woerden

Andere knelpunten die werden genoemd lagen deels op het gebied van ruimtelijke ordening, keurmerken of voedselveiligheid. Zo heeft Eva Vos (KipEigen) te maken met een landschapsvisie die ervoor zorgt dat het gebied open blijft en dus gebouwen niet hoger mogen zijn dan 2 à 3 meter. Herenboeren De Groote Heide zegt last te hebben van de bouwvoorschriften van de gemeente in verband met het plaatsen van kassen (teeltondersteunende maatregelen mogen slechts een half jaar blijven staan). Eveneens geeft ze aan dat de huidige regelgeving vaak kleinschalige landbouw in de weg staat, vanwege voorschriften voor het teeltplan met hagen kleinfruit. Regelgeving gaat uit van de oude situatie. Herenboeren moet aan dezelfde kaders voldoen als elk ander tuinbouw of akkerbouwbedrijf. Ze doen er qua voedselveiligheid zelfs nog een schepje bovenop, door regelmatig hun gewassen te laten analyseren op mogelijke schadelijke stoffen. Het valt hen daarbij op hoe weinig van deze laboratoria er zijn in Nederland. Dus bestaat bij hen nu het beeld dat zij dit zorgvuldiger doen dan de reguliere landbouwsector. Ook heeft Herenboeren last van de regels rond eierverkoop. Op je eigen erf mag je deze verkopen, maar als die verkoop op een andere plek plaatsvindt, moeten alle eieren door een laserapparaat om aan de voedselveiligheidseisen te kunnen voldoen.

Een ander aspect – genoemd door het CSA-Netwerk – is het voldoen aan de eisen om het SKAL-keurmerk te mogen voeren. Veel CSA's maken vrijwel geen gebruik van bestrijdingsmiddelen, maar voldoen niet aan de SKAL-eisen. Hoe presenteer je jezelf in de markt? En is een keurmerk wel relevant als je zoveel klanten hebt die meekijken met je bedrijfsvoering en daarmee eigenlijk dagelijks als 'keurmeester' optreden? We kunnen in deze zin wellicht iets leren van wat in het buitenland PGS wordt genoemd: het participatory guarantee system. Simpel gezegd: groepen betrokken boeren én consumenten bepalen samen de (duurzaamheids)standaard waaraan een bedrijf moet voldoen, zónder dat er sprake is van een officieel keurmerk. In Frankrijk heeft de organisatie Natur et Progrès[11] al 60 jaar ervaring met dit systeem.

11. Nature et Progres https://www.natureetprogres.org

11 ROL VAN DE OVERHEID

Voedselgemeenschappen zijn een alternatief om het helemaal anders te gaan doen, om het voedselsysteem op een hele concrete manier van onderop te veranderen. Burgers krijgen weer grip op hun leefomgeving en zien dat zij zelf onderdeel zijn van de verandering. Ook in tijden van crisis blijven de voedselgemeenschappen fier overeind. De belangstelling voor voedsel rechtstreeks van de boer was nog nooit zo groot als in 2020.
De grote interesse in voedselgemeenschappen vergt ook iets van de blik waarmee de overheid naar dit soort initiatieven kijkt. Het vergt inzicht in het verloop van transities, dat koplopers doorgaans transities aanjagen én hoe verandering van onderop tot stand komt. En welke rol je in welke fase van de transitie als overheid kunt vervullen.

Als je met een neoliberale bril naar deze ontwikkeling kijkt en je afvraagt wat de bijdrage van voedselinitiatieven is aan werkgelegenheid of de lokale economie, dan mis je veel van de positieve effecten. Dan zie je vooral heel veel kleinschalige initiatieven. Afgezet tegen de impact van bedrijven als Unilever, Ahold of FrieslandCampina lijkt dit dan al snel op een 'hobbymatige' bijdrage aan de voedseltransitie. Maar schijnt bedriegt. Als inspiratiebron zijn deze koploper-initiatieven uitermate belangrijk. En hoe meer er komen (zie hoofdstuk 13, opschalen versus verdichten) hoe groter ook de letterlijke impact gaat zijn. Dirk Holemans, coördinator van de Vlaamse Denktank Oikos zegt het heel treffend[13]. "Er zijn eigenlijk twee stromingen. De meeste regeringen zitten vast in de neoliberale stroom waar Europa al meer dan 30 jaar in vastzit. Daaronder zit een tegenstroom van burgerbewegingen, steden die zelf hun stroom of voedsel produceren. Steden zijn hierin de proeftuinen van innovatie. Veel mensen doen smalend over deze kleine initiatieven. Maar die mensen vergissen zich. Alle initiatieven die na de oorlog de welvaartsstaat hebben gevormd, zijn allemaal ontstaan vanuit mensen die een antwoord vormden op een nood. Burgers gaan niet wachten op de politiek, maar doen zélf aan politiek. De overheid die zich terugtrekt en de burger die haar verantwoordelijkheid pakt is de natte droom van elke neoliberaal. Maar het gaat er juist om dat de overheid zijn verantwoordelijkheid pakt en burgers de ruimte geeft en ondersteunt."

"Er zijn eigenlijk twee stromingen. De meeste regeringen zitten vast in de neoliberale stroom waar Europa al meer dan 30 jaar in vastzit. Daaronder zit een tegenstroom van burgerbewegingen, steden die zelf hun stroom of voedsel produceren.
Dirk Holemans, Denktank Oikos

Ook Katrien Termeer, hoogleraar bestuurskunde aan de WUR en SER-kroonlid, ziet dit[14]. "Bestuurders willen graag dat veranderingen diepgaand, systeembreed én snel zijn. Dat is vragen om het onmogelijke." In de ogen van Termeer gaat het om kleine, betekenisvolle stappen met tastbare resultaten. Omdat die juist grotere veranderingen teweeg kunnen brengen. Termeer doet onderzoek naar transities richting duurzaamheid en ontwikkelt concrete handelingsperspectieven voor betrokken partijen. Ze richt zich met name op de circulaire economie, voedselsystemen en klimaatadaptatie. Hierin heeft ze vele Small Wins geïdentificeerd, variërend van een verbod op gratis plastic tasjes of een nieuw circulair verdienmodel tot diverse startups en burgerinitiatieven. Ze kijkt vooral naar interventies die helpen om deze Small Wins te verspreiden, verbreden en verdiepen. "Het is een praktische theorie. Een manier om te stoppen met alleen praten, en dingen te gaan doen. Het gaat om overzichtelijke, en uitvoerbare ideeën, die wel diepgaand zijn. Daarmee kan sneller begonnen worden, want de risico's zijn kleiner."

Wat is een voedseltransitie?

Ons voedselsysteem is al tientallen jaren gericht op productiviteit, winstmaximalisatie en kostprijsverlaging door schaalvergroting. Dat heeft ons veel, veilig en goedkoop voedsel opgeleverd en een goede internationale concurrentiepositie. Maar we zijn gekomen op een punt dat de maatschappelijke kosten van dit efficiënte systeem zwaar beginnen te wegen. Met als gevolg afnemende bodemvruchtbaarheid, klimaatverandering, problemen met natuur en een biodiversiteit die onder grote druk staat. Om nog maar niet te spreken van de impact op dierenwelzijn, de gezondheid van mensen of het inkomen van de boer. Het is niet genoeg om in te zetten op symptoombestrijding via verduurzaming van het huidige systeem, er is ook een systeeminnovatie of een transitie nodig waarmee het voedselsysteem niet alleen 'minder slecht' wordt, maar per saldo 'netto positief' voor de gezondheid van mens, dier en planeet. Zo'n transitie dwingt ons ook de onderliggende gedragspatronen, systeemstructuren, waarden en tradities onder de loep te nemen[12].

12. Toekomstverkenning Agrofood 2050, Transitiecoalitie Voedsel, 2020, p. 3
13. https://dirkholemansbe.wordpress.com
14. https://www.overheidvannu.nl/actueel/artikelen/2020/01/20/katrien-termeer-onderzoekt-hoe-je-vooruit-blijft-gaan-in-complexe-transities

Veel van de voedselgemeenschappen zijn op zichzelf kleinschalig en als je de economische waarde afzet tegen de miljarden die omgaan in de agrarische sector of de voedingsindustrie, dan vind je het effect van voedselgemeenschappen al snel verwaarloosbaar, ondanks het aanzienlijke aantal van ruim 480 initiatieven. Maar als je de transitie als geheel bekijkt en de gedachte toelaat dat juist de optelsom van vele kleinschalige initiatieven interessant is, dat de autonomie die mensen eraan ontlenen waarde heeft, dat de sociale cohesie, het bewustzijn van mensen en de leefbaarheid enorm kan toenemen door de voedselgemeenschap, dan verandert je perspectief. Dan zie je als overheid of financier wellicht beter hoe voedselgemeenschappen kunnen bijdragen aan de biodiversiteit, een eerlijk inkomen en bestaanszekerheid voor de boer, het welzijn en het bewustzijn van de leden. Dan zijn voedselgemeenschappen ineens een prima manier om aan verandering van het voedselsysteem te werken, omdat ze aan meerdere maatschappelijke opgaven (biodiversiteit, klimaatverandering, leefbaarheid, het ontwikkelen van veerkracht, etc.) tegelijk raken en daarin een grote lokale betrokkenheid organiseren.

Hoewel deze groep initiatieven zich kenmerkt door een zekere mate van autonomie, is hier zeker een rol weggelegd voor een overheid. Een aantal van deze initiatieven is tot stand gekomen zonder overheidsbemoeienis, zoals Fietsen voor mijn Eten of Ús Hôf/Ús Iten en KipEigen. Initiatiefnemer Marja van der Ende (FvmE) is er trots op dat ze nog nooit geld ontvangen heeft van de overheid en op eigen kracht is gekomen waar ze nu is. Toch staat ook zij open voor steun om te kunnen opschalen of om de vele vrijwilligersuren die hier in zijn gaan zitten, te kunnen compenseren. Veel anderen hebben echter steun gehad van de overheid (gemeente en provincie) en zijn daar heel content mee. De rol van de overheid beperkt zich echter niet tot geld geven. Veel voedselgemeenschappen en platforms zien verschillende rollen voor de overheid in het faciliteren van voedselgemeenschappen, die in meer algemene zin bijdraagt aan een gezond, duurzaam en eerlijk voedselsysteem. Het helpen en stimuleren van voedselgemeenschappen is een makkelijke manier om de beweging van burgers te ondersteunen. Het draagt bij aan een betere leefbaarheid van wijken en gebieden en draagt in sommige gevallen ook bij aan de sociale cohesie in krimpgebieden, waar er steeds minder voorzieningen in plattelandsgemeenten zijn. Zo hebben in de provincie Groningen in twee dorpen (Sauwerd en Oostwold) coöperatieve winkels het voortbestaan van de buurtsuper gegarandeerd. En voorzien ook de Duurzame Dorpen en de vele voedseliniti-

"Hoewel deze groep initiatieven zich kenmerkt door een zekere mate van autonomie, is er zeker een rol weggelegd voor de overheid"

atieven (buurttuinen, buurtmarkten/voedselcollectieven) in Friesland en andere provincies in een behoefte die vroeger door de kerk of de plaatselijke winkel werd vervuld.

Om de ontwikkeling van voedselgemeenschappen in het juiste perspectief te zien, is wel een lange termijnvisie van de overheid nodig op verandering van onderop. Hoe werken transities? Welke rol zou de overheid in welke fase van de transitie moeten spelen? En hoe kun je als overheid met een systeembril naar dit soort ontwikkelingen kijken? Zo kan het in deze fase van de transitie zeer helpen als de overheid bijvoorbeeld inzet op ruimte om te experimenteren, als zij het leiderschap van een aantal koplopers herkent en als zij helpt om platforms van deze gemeenschappen actief te ondersteunen. Ook binnen Stadslandbouw Nederland vond deze zomer een uitgebreide discussie plaats over de rol van de overheid bij stadslandbouwinitiatieven. Voorzitter Jean Eigeman: "De overheid moet faciliteren. Als je dat woord nader onderzoekt, dan betekent het vooral 'mogelijk maken'".[15]

Samenvattend is de rol van de overheid bij voedselgemeenschappen, in twee delen te splitsen:

- Zorgen voor betere vindplaatsen. Nu is het voor veel mensen nog lastig om uit te vinden waar in hun buurt voedselgemeenschappen zijn waar zij bij kunnen aansluiten. Op basis van deze inventarisatie kan het een stuk makkelijker worden om good practices te delen, mits die ook digitaal makkelijk ontsloten worden. Boodschap: er zijn alternatieven voor de supermarkt. Wellicht is aansluiting bij de succesvolle #supportyourlocals campagne relevant.
- Zorgen voor betere randvoorwaarden. Dat betekent: toegang tot grond, financiering en het weghalen of verminderen van beperkende regels, het geven van experimenteerruimte (zie hoofdstuk wetgeving en regels). Het aanwijzen van een contactpersoon binnen de gemeente of provincie, vergemakkelijkt het gesprek over deze randvoorwaarden.

Een paar concrete bevindingen uit het onderzoek ondersteunen dit.

15. https://stadslandbouwnederland.nl/actueel/

Bregje Hamelynck van CSA Netwerk Nederland

FINANCIERING

Bij Cityseeds Middelburg heeft de gemeente de kosten van een professionele tuinder op zich genomen, zodat de groep vrijwilligers daarin professioneel ondersteund werd. Ook heeft ze de drainage en omheining van de tuin gefinancierd. Ook heeft Woningbouwvereniging Woongoed het initiatief genomen deze tuin – die eerder op een andere plek in Middelburg was – naar deze wijk te halen om de leefbaarheid van de buurt te vergroten. En heeft ze groepsruimte (een heel appartement) en drie garages voor gereedschap ter beschikking gesteld. In de toekomst zou Cityseeds de relatie met de gemeente en de inzet van vrijwilligers graag willen bestendigen via de WMO (Wet Maatschappelijke Opvang).

De provincie Limburg steunde coöperatieve winkel Gedeelde Weelde met een lening en een subsidie via het LEADER[16] programma. De provincie Overijssel droeg bij aan de totstandkoming van veel van de voedselcoöperaties, door Estella Franssen bij de Ulebelt met een projectbijdrage financieel te ondersteunen. En het CSA Netwerk geeft aan nog wel wat ontwikkelgeld van de overheid te kunnen gebruiken om netwerk op te bouwen en kennis te kunnen ontwikkelen en overdragen. Herenboeren daarentegen – in de opstartfase ook gesteund door diverse fondsen en overheden - ziet juist grote mogelijkheden geld uit de markt te halen om zo nieuwe concepten te ontwikkelen. Voor één Herenboerderij is 400.000 euro nodig die wordt ingelegd door particulieren. Dat betekent dat voor de huidige 12 herenboerderijen al 4 miljoen euro geld uit de markt is opgehaald. De opschaling van de herenboeren initiatieven kan zo op termijn uit eigen middelen worden betaald.

KENNISOVERDRACHT

Er is een enorme behoefte van voedselgemeenschappen en initiatiefnemers aan kennis, vooral de startende initiatieven. Die kennis is aanwezig bij de initiatieven die al langer lopen, maar het hangt af van de bereidheid van de initiatiefnemer om dit (gratis) over te dragen op anderen. De overheid zou actief kunnen helpen om initiatieven van de grond te laten komen door bijvoorbeeld coaches aan te bieden of vouchers uit te geven waarmee starters kennis en ervaring kunnen inkopen bij ervaren rotten. Of door platforms te ondersteunen die deze kennisoverdracht als kerntaak hebben. Bij het CSA Netwerk, maar ook bij het Netwerk Duurzame Dorpen wordt al volop nagedacht over constructies zoals een mobiele tuindersbrigade. Herenboeren heeft de afgelopen tijd eveneens flink geïnvesteerd in kennisoverdracht en is een samenwerking aangegaan met de Warmonderhof in Dronten/ Aeres Hogeschool. Het kennisplatform Stadslandbouw Nederland vervult die rol al jaren voor de vele (stedelijke) stadslandbouwinitiatieven.

16. LEADER is een plattelandsontwikkelingsprogramma dat samenwerking en innovatie van onderop stimuleert. Geld van de Europese Unie en geld van de provincie worden samen ingezet.

Bregje Hamelynck (CSA Netwerk): "Er is grote behoefte aan kennisoverdracht hoe je als boer duurzaam kunt gaan ondernemen. Boeren die dat al doen, zouden kunnen optreden als bedrijfscoaches. Maar ook het groene onderwijs zou nog beter kunnen inspelen op deze burgerbewegingen. En wat onderzoek betreft: dat is nu geregeld via het Topsectorenbeleid, maar dan wordt er minimaal 50% cofinanciering gevraagd. Dat doe je alleen maar als je een groot bedrijf bent en als de uitkomsten jou goed uitkomen. Als je onderzoek wilt hoe de landbouw kan bijdragen aan maatschappelijke doelen, kan dat niet vanuit het Topsectorenbeleid. Dat moet anders georganiseerd worden en dat is een echte overheidstaak."

GRONDAANKOOP

Veel CSA's, tuinderijen en Herenboerderijen werken bij voorkeur op gepachte grond. Hierin zou de overheid uitstekend een faciliterende rol in kunnen spelen. Zo pacht stadsboerderij Caetshage haar grond van de gemeente en ontvangt zij een bijdrage voor het groenonderhoud, maar heeft verder geen financiële banden met de gemeente Culemborg. Hamelynck: "Ik vind dat de overheid hier een grote rol in moet spelen. Als overheid kun je geld lenen op de kapitaalmarkt (triple A) en investeren in grond. Die kun je vervolgens in pacht uitgeven aan boeren, die dat volgens duurzame principes moeten beheren. De overheid zou ook pensioenfondsen de gelegenheid kunnen geven om een grondpositie te nemen, dat is een waardevaste belegging." Aangezien er veel boeren zijn die in de pensioengerechtigde leeftijd komen, speelt dit issue op zeer korte termijn. Anders bestaat het risico dat de vruchtbare grond door anderen (China bijvoorbeeld) wordt opgekocht.

BETROKKENHEID

De rol van de overheid hoeft zich niet altijd te vertalen in financiering. Ook aandacht, het gevoel ertoe te doen, helpt. Dat kan bijvoorbeeld een wethouder zijn die iets komt openen. Of een challenge uitschrijven die de winnaar een zetje in de rug geeft, zoals bij Eva Vos van KipEigen gebeurde en bij Fietsen voor mijn Eten – Salland, die een stimuleringsprijs voor de Noaberhaptrap ontving van de gemeente Raalte. De gemeente Maastricht hielp mee om coöperatieve winkel Gedeelde Weelde een pand te laten betrekken in een hippe, opkomende stadswijk.
Stadsboerderij Caetshage merkt dat de relatie met de gemeente wel onderhouden moet worden. Voorzitter Jean Eigeman: "Eens per jaar houdt de gemeente zijn vergadering hier. Maar ik zoek ze ook op. Je kunt de gemeente helpen om te bedenken welke waarde wij aan de stad kunnen toevoegen. De kennis op de het stadhuis over dit soort ontwikkelingen is niet heel groot."

Soms is de overheid ook initiatiefnemer. Almere Oosterwold[17] was niet tot stand gekomen als de gemeente (wethouder Adri Duijvesteijn) niet het initiatief genomen had voor deze unieke wijk. Coöperatie Stadslandbouw Oosterwold geeft echter aan dat de gemeente nu wel iets nauwer betrokken zou mogen zijn. Die heeft besloten de kavels te verkopen met een aantal randvoorwaarden (50% moet besteed worden aan stadslandbouw), maar laat het sindsdien volkomen vrij. Aangezien er ook bedacht is dat op termijn zo'n 10% van het 'voedselmandje' voor de stad Almere uit Oosterwold moet komen, zoekt de coöperatie naar een nauwere betrokkenheid van de gemeente. Jan-Albert Blaauw: "Ons viel op dat niemand bij de gemeente zich ermee bezighoudt hoe we die beleidsdoelstelling gaan halen. Er ligt geen inspanningsverplichting vanuit de gemeente zelf om hier iets mee te doen, en dat merken wij. Ik denk dat wij met het opzetten van de coöperatie goede stappen zetten en de gemeente ontzorgen. Maar ik hoop wel dat de gemeente met ons om de tafel gaat zitten om te kijken hoe we voedsel van duizenden stadsboertjes straks naar de stad gaan krijgen."

note to self:

veel van deze initiatieven ontstaan juist omdát de overheid zich terugtrekt. Er heerst een groeiend gevoel in de samenleving dat we voor onszelf en elkaar moeten zorgen, los van de overheid. En dat de overheid de belangrijke problemen in de wereld (biodoversiteit, klimaatverandering, scheve machtsverhoudingen in ons voedselsysteem, grondspeculatie, zorg voor mensen die het minder hebben) onvoldoende aanpakt. Juist daarom ontstaat er een klimaat waarbinnen dit type initiatieven ontstaan. Marijtje Mulder (Land van Ons): "Ik denk eigenlijk dat de overheid er zelf is uitgestapt".

17. https://maakoosterwold.nl

12 OPSCHALEN VERSUS VERDICHTEN

Waar brengt dit inzicht in voedselgemeenschappen in Nederland ons? Door deze ontwikkeling te bezien vanuit transitieperspectief, krijg je een extra houvast in het nadenken over veranderingen van het voedselsysteem. Een klein beetje transitietheorie, dus. Transities richten zich op een radicale en onomkeerbare verandering van het systeem, waarbij de gevestigde orde plaatsmaakt voor een alternatief, nieuw systeem. Een (voedsel)systeem dat in essentie blijft bestaan en waarbinnen we met elkaar stapjes in een duurzame richting zetten, is dus geen transitie. Om met HAS-Lector PJ Beers te spreken" *"Het gaat niet om doing things better*, maar om *doing better things.*[18]

Bij transities dagen doorgaans niches of koplopers de gevestigde orde, het dominante regime, uit op een radicaal afwijkende en innovatieve manier. Dat zet allerlei bewegingen in gang. Het dominante regime – een samenspel van diverse gevestigde partijen én heersende gewoontes - heeft doorgaans de neiging zich te verzetten tegen verandering. De boeren die in het najaar van 2019 en het voorjaar van 2020 protesteerden tegen de stikstofmaatregelen, zijn daar een exemplarisch voorbeeld van. Koplopers op hun beurt vechten ook: voor erkenning, om serieus genomen te worden, voor een plek op het schap of andere vormen van klandizie. In latere fasen organiseren zij zich tot platforms, zoals de Federatie Agro-ecologie, de Transitiecoalitie Voedsel of The Green Protein Alliance. Vaak volgt een fase van chaos, zoals de x-curve van Derk Loorbach hier laat zien, waarin dominante spelers hun invloed zien afnemen en niche-spelers nog niet helemaal klaar zijn om de markt te domineren. Vaak ook zullen die twee elkaar beïnvloeden en ontstaan allianties tussen dominante spelers en radicale vernieuwers. Schoolvoorbeeld van zo'n alliantie is uiteraard de samenwerking tussen Unilever en De Vegetarische Slager. Maar de samenwerking van de Rabobank met allerlei ondernemers in de korte voedselketen is ook zo'n alliantie.

Hoe kunnen voedselgemeenschappen bijdragen aan de omslag een beter voedselsysteem? Grofweg is de beweging om de stroming van het gewenste, duurzame (van linksonder naar rechtsboven) te stimuleren en de beweging van het ongewenste, onduurzame (van linksboven naar rechtsonder) af te remmen of uit te faseren. Dat kan door regelgeving, subsidiering, door crises (de corona-crisis heeft een enorme boost betekend voor lokaal voedsel), door ruimte te geven aan koplopers en hen te helpen.
Het stimuleren van de beweging van onderop, van koplopers, wordt doorgaans 'opschalen' genoemd. Meestal wordt hieronder verstaan het groter maken van één of enkele initiatieven, producten of diensten. De opschaling van diverse autodeelsystemen als Snappcar of Mywheels zijn mooie voorbeelden van een initiatief dat klein begon en inmiddels een interessante speler is geworden in de markt van vervoer. Ook Tony Chocolonely dat ooit als luis in de pels van de chocoladeproducenten begon en inmiddels de grootste Nederlandse chocoladeproducent is geworden, is een mooi voorbeeld van een nichespeler die is opgeschaald. Daarnaast kent de transitietheorie andere sturingsmechanismen, die verbreding (het zorgen dat een initiatief zich bijvoorbeeld ook richt op sociale transitie, of inclusiviteit) en verdieping (het verder inzoomen op het initiatief en er meer over leren) worden genoemd.[20]

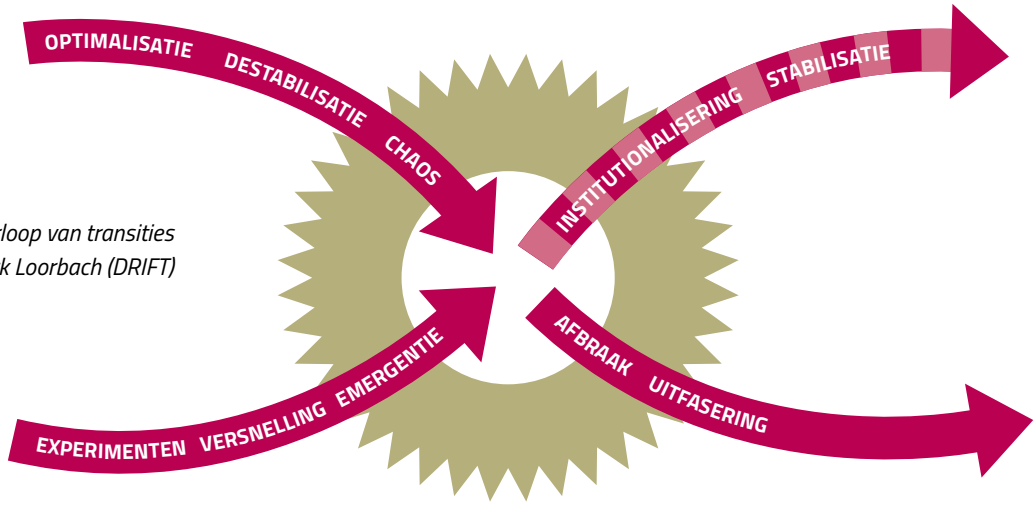

De x-curve voor verloop van transities van prof. Derk Loorbach (DRIFT)

18. VOER – vaart maken met de voedseltransitie, Sandra van Kampen en Youetta Visser, 2017, p. 19
19. https://www.volkskrant.nl/columns-opinie/barbara-baarsma-lokale-voedselketens-helpen-nederland-vooruit~b2c0779e/
20. Sturing in Transities, DRIFT Erasmus Universiteit, November 2020 https://drift.eur.nl/app/uploads/2020/10/Sturing-in-Transities-Een-raamwerk-voor-strategiebepaling.pdf

Maar geldt deze theorie van 'opschalen, verbreden of verdiepen' ook voor de voedselgemeenschappen? Het valt vooral op dat deze vele kleinschalige initiatieven zich helemaal niet lenen voor opschaling. Veel bedrijven zijn tevreden als ze zelf kunnen voortbestaan en een vaste klantenkring hebben. Zij zijn er hooguit in geïnteresseerd om zichzelf verder te ontwikkelen, de biodiversiteit op hun bedrijf vooruit te helpen of hun productieprocessen efficiënter te laten verlopen zodat ze een goed verdienmodel hebben. De opschaling verloop dan niet zozeer via de klassieke ideeën over opschaling, maar doordat verschillende initiatieven hun kennis delen met nieuwkomers, waardoor er een olievlek-werking ontstaat. Soms gebeurt dat door het klonen van een moeder-initiatief, zoals Herenboeren Nederland doet en Fietsen voor mijn Eten. Hier zal echter altijd het dochter-initiatief nooit een exacte kopie zijn van het oorspronkelijke, maar door regionale inbedding ook haar eigen kleur ontwikkelen.

Veel vaker echter verloopt dit proces van klonen, kopiëren of vermenigvuldigen heel organisch. Initiatiefnemers vinden elkaar via allerlei bestaande netwerken, helpen elkaar met kennis over organisatievormen, subsidies of teeltmethoden of maken gezamenlijk gebruik van een kopieerbaar bestelsysteem. Al of niet geholpen door platforms als Stadslandbouw Nederland, het CSA Netwerk, Toekomstboeren of Herenboeren. Deze manier van vermenigvuldigen is aan te duiden als 'verdichten'. Eerst heb je een handvol initiatieven. Een tijdje later zijn het er enkele tientallen tot honderden. En weer een tijd later zijn de gemeenschapstuinen, coöperatieve winkels en voedselcollectieven als postzegels aaneengeregen en heb je in elk dorp en elke stad de keuze uit meerdere voedselgemeenschappen om je bij aan te sluiten. Zoals een deelnemer aan de online sessie 'voedsel van dichtbij' van Stadslandbouw Nederland op 28 oktober het verwoordde: "Er is geen houden aan. Deze postzegeltjes groeien onherroepelijk aan elkaar."

Zo ver is het nu nog niet. Ondanks de enorme hoeveelheid (481 in dit onderzoek alleen al) initiatieven die in dit onderzoek gevonden zijn, is de trend van voedselgemeenschappen nog pril. En is het fenomeen in ons omringende landen (Duitsland, Frankrijk, België) sterker en meer maatschappelijk ingebed. Meer onderzoek naar de impact van deze voedselgemeenschappen is daarom wenselijk. Ook helpt het om met de juiste bril naar deze ontwikkeling te kijken. Als je blijft denken in lineaire ketens, dan blijft de impact van deze initiatieven onzichtbaar. Echter, niet de impact van elk individueel initiatief is van belang, maar de optelsom van al deze initiatieven samen. Het vergt een vorm van circulair denken, van denken in systemen. Ook daarom is (financiële) steun aan individuele initiatieven lastig, maar is het van groot belang om te investeren in kennisdeling, netwerkvorming en toegang tot grond. Hier kan de overheid een cruciale rol in spelen.

Eerst heb je een handvol initiatieven. Een tijdje later zijn het er enkele tientallen. En weer een tijd later zijn de gemeenschapstuinen, coöperatieve winkels en voedselcollectieven als postzegels aaneengeregen.

13 TOEKOMSTPLANNEN

Zien we de beweging van 'verdichten' van initiatieven ook in dit onderzoek terug? Zeker. Niet alleen is het aantal initiatieven in rap tempo de afgelopen jaren gegroeid, ook is er een professionaliseringsslag aan de gang. Er wordt volop aan de vorming van netwerken en platforms gewerkt, om elkaar beter te kunnen vinden en ondersteunen.

Sommige geïnterviewden staan nog aan het begin van hun initiatief en dromen over uitbreiding, maken plannen voor de toekomst. Zo denkt voedselcoöperatie Autark erover om de vrijkomende kerk in Broekland te gaan gebruiken voor een streekmarkt voor het hele dorp. Herenboeren De Groote Heide droomt er vooral van binnenkort een boomgaard te hebben met kippen en varkens die door het bos lopen. En voor winkel Gedeelde Weelde (Maastricht) is het krijgen van meer vaste klanten ook een wens. Wat opvalt is dat alle groeiwensen zijn gerelateerd aan de schaalgrootte die nodig is om het eigen collectief in stand te houden. Zodra dat punt is bereikt heeft geen van allen de intentie om groter te worden op de tuin of in het voedselcollectief zelf. Wel zijn ze vrijwel allemaal bezig met de vraag hoe ze andere initiatieven kunnen helpen ontstaan. "Ik vind dit concept zo eenvoudig, dat ik niet snap dat niet iedereen dit doet." Herenboeren Nederland is met een landelijke schaalsprong bezig van 12 initiatieven nu, naar hopelijk 25 over twee jaar. Evenals Fietsen voor mijn Eten, die van één goedlopend initiatief in het Westland in 2020 de schaalsprong maakte naar 15 regio's. And *still counting.*

"Ik vind dit concept zo eenvoudig, dat ik niet snap dat niet iedereen dit doet."
Estella Franssen

Het CSA Netwerk[21] is in oktober 2020 officieel van start gegaan en heeft als doel dat in 2030 CSA's en voedselcollectieven voor 10% in het eten van Nederlanders voorzien. Het netwerk wil kennis delen, nieuwe initiatieven helpen ontstaan, lobbyen, praktische tools ontwikkelen en nog veel meer. Ook Land van Ons is zeer recent gestart (eind 2019) en heeft nu al zo'n 40 hectare landbouwgrond aangekocht. De organisatie groeit hard en heeft op dit moment ruim 8700 leden.

Om meerdere voedselcollectieven te kunnen helpen ontstaan, hebben Bregje Hamelynck en Estella Franssen de krachten gebundeld en zijn een samenwerking aangegaan met het Vlaamse www.localfoodworks.eu: een ondersteuningssite waarmee nieuwe groepen heel gemakkelijk een voedselvereniging kunnen oprichten. Er is een bestelsysteem, een betaalsysteem, er zijn aangesloten groothandels voor aanvullende boodschappen én je kunt als klant invoeren wat jouw criteria zijn: biologisch of niet, hoe lokaal, biodiversiteit belangrijk? Dit vergt wel een bescheiden afdracht van 8% over elke bestelling, dat gaat naar de betaalfaciliteit en het onderhoud van de site, maar niet naar overhead. De enige investering die mensen dan zelf nog moeten doen zijn bijvoorbeeld een weegschaal of kratjes om de bestellingen in te doen. Dat is het.

HOE VERDER MET VOEDSELGEMEENSCHAPPEN?

Zoals eerder gezegd zijn voedselgemeenschappen niet een groep initiatieven die je kunt tegemoet treden vanuit ideeën over opschaling. Maar aangezien er geen kortere keten bestaat en geen simpeler organisatievorm dan een voedselgemeenschap – vrijwel al het geld komt terecht bij boeren – verdienen de voedselgemeenschappen serieuze aandacht. Aandacht in beleid en financiering, aandacht in zichtbaarheid en vindbaarheid, aandacht in kennisdeling en opleidingen en aandacht in de randvoorwaarden die nodig zijn om van start te kunnen gaan. Ook zou deze vorm van voedsel verbouwen en verhandelen, veel meer in beeld kunnen komen bij plattelandsontwikkeling of de inrichting van steden. Deze aandacht kan deels door de overheid gegeven worden, maar ook door opleidingen, financiers en onderzoeksinstellingen. Meer onderzoek kan zeker bijdragen aan het juiste beeld op voedselgemeenschappen en hun impact op bijvoorbeeld de positie van de boer in de voedselketen.

Er zijn diverse clubs die zich nu en in de toekomst bezig willen houden met het bijstaan van (startende) voedselgemeenschappen met raad en daad, met een betere vindbaarheid, met praktische hulp, met lobby waar dat nodig is. Begin 2021 gaan Stadslandbouw Nederland, Herenboeren, het CSA Netwerk en de Transitiecoalitie Voedsel met andere betrokkenen om tafel om te kijken hoe we de groeiende groep voedselgemeenschappen effectief kunnen ondersteunen. Alle hulp daarbij is welkom!

21. Een in 202 opgericht landelijk netwerk van zo'n 100 aangesloten CSA's https://csanetwerk.nl

14 AANBEVELINGEN

Het onderzoek naar voedselgemeenschappen heeft verrassende inzichten opgeleverd. Niet eerder is zo systematisch in kaart gebracht hoeveel gemeenschappen er in Nederland al actief zijn en waar ze zich bevinden. Het aantal van 481 gevonden initiatieven overtreft de stoutste verwachtingen. De groep voedselgemeenschappen blijkt veel omvangrijker en veel veelzijdiger dan gedacht. Ten eerste zijn daarmee voedselgemeenschappen in Nederland een serieus te nemen vorm van voedsel verbouwen, verkopen en inkopen; we moeten dit niet zien als hobby. Tuinders hebben op relatief weinig grond een prima rendement en zekerheid van inkomsten; leden hebben voor relatief weinig geld gezond eten van dichtbij. Daarnaast nodigt het directe contact tussen boer, tuinder en consument ook uit tot innovatie. Doordat boeren in veel gevallen verzekerd zijn van een vaste klantenkring, ontstaat ruimte voor verandering, die in veel gevallen ook wordt aangejaagd vanuit de gemeenschap. Ten tweede is de impact van voedselgemeenschappen enorm: op het bewustzijn van de leden, op de hoeveelheid afval die zij produceren, op de sociale samenhang in een dorp of regio, op de biodiversiteit en klimaatadaptatie. Omdat dit de grote duurzaamheidsuitdagingen voor de voedselsector van dit moment zijn, is er alle reden voedselgemeenschappen een serieuze plek te geven in het 'landschap' van vernieuwende initiatieven en de stromingen binnen de voedseltransitie.

Uit dit onderzoek zijn de volgende aanbevelingen te destilleren:

- Voedselgemeenschappen zijn een relatief onbekend fenomeen bij het grote publiek, terwijl dit samen inkopen en/of verbouwen van voedsel heel veel voordelen heeft. Door de vindbaarheid van voedselgemeenschappen te verbeteren, verhalen en good practices te delen over voedselgemeenschappen, kennis over te dragen en deze groep initiatieven goed te faciliteren, kan deze groep snel groeien. Wel is van belang mensen duidelijk te maken dat zij in veel gevallen zélf het initiatief moeten nemen, maar dat er van alles is ontwikkeld om hen daarbij te helpen. Hulp van rijk, provincies en gemeenten in het verbeteren van de zichtbaarheid van voedselgemeenschappen is welkom.
- Soms is juridische hulp wenselijk, bijvoorbeeld bij het starten van een coöperatie. Juristen die zijn aangesloten op de wereld van vernieuwers, zijn echter schaars. Provincies en gemeenten kunnen helpen om bijvoorbeeld met vouchers juridische hulp in te kopen. Maar ook het juridisch onderwijs kan investeren in kennis over moderne organisatievormen.
- Als er meer inkoop-gemeenschappen ontstaan, vergt dat iets van de leverende boeren. Het gaat om veel kleinere volumes en veel meer variatie in gewassen

dan de meesten gewend zijn te telen. Daar staat een betere prijs per product tegenover. Tegelijk zorgt het één op één contact tussen consument en producent vaak voor verrassende ontwikkelingen en kan er nieuwe bedrijvigheid en innovatie ontstaan omdat de vraag aan consumentenzijde georganiseerd is. Hulp bij de eventuele omschakeling van boeren door bijvoorbeeld overheden of financiers, is welkom.

- De logistiek bij leveringen tussen de 10 en 40 kilometer, kan een bottleneck zijn. Meer samenwerking tussen verschillende gemeenschappen om dit samen op te pakken of met andere partijen die hier goed in zijn, ligt voor de hand.
- Het agrarisch onderwijs kan meer dan nu gebeurt, investeren in opleidingen voor kleinschalige tuinderijen, CSA's en Herenboeren. Het is immers een groeimarkt met een goed verdienmodel voor de boer of tuinder.
- Rijk, provincies en gemeenten zouden voedselgemeenschappen kunnen zien als bewustwordingscampagnes die zij kunnen ondersteunen en faciliteren.
- Voedselgemeenschappen hebben de neiging elkaar te helpen opstarten en met uitwisselen van kennis, websites, bestelsystemen etc. Dit gaat allemaal met gesloten beurzen. Rijk, provincies en financiers zouden hierin een rol kunnen spelen door dit proces van kennisoverdracht te faciliteren. Een steunpunt voor voedselgemeenschappen is welkom, eventueel gekoppeld aan een van de bestaande platforms voor voedselvernieuwers.
- Het aankopen van vrijkomende landbouwgronden door provincies (in mindere mate: gemeenten) om deze in pacht uit te geven aan initiatieven zoals CSA's of Herenboeren, kan een enorme *boost* geven aan de ontwikkeling van voedselgemeenschappen. Ook een landelijk grondfonds kan hierbij behulpzaam zijn. De samenwerking hierin met pensioenfondsen is wellicht opportuun.
- Er staat een hele generatie jonge boeren klaar om het anders te gaan doen. Veel van deze gedreven nieuwe boeren kiezen voor een alternatieve vorm van boer zijn, nieuwe verdienmodellen en duurzame bedrijfsvoering. Voor die jongeren die niet in de gelegenheid zijn om een boerenbedrijf over te nemen, is hulp van gemeente of provincie zeer welkom. Dat kan door ze te helpen met het zo mogelijk zelf verpachten van grond. Maar ook bemiddeling naar landeigenaren is zeer behulpzaam.
- Om dit relatief nieuwe fenomeen goed te begrijpen en op waarde te schatten, is meer onderzoek nodig.

Door de vindbaarheid van voedselgemeenschappen te verbeteren, verhalen en good practices te delen over voedselgemeenschappen, kennis over te dragen en deze initiatieven goed te faciliteren, kan deze groep snel groeien.

Bijvoorbeeld naar de impact op de regionale economie of een vergelijking met de populariteit van voedselgemeenschappen in landen als Frankrijk, België, Duitsland en Amerika.

- Ook helpt het om meer inzicht te krijgen in belemmerende regels en wetgeving, die het succes van voedselgemeenschappen en van andere vernieuwende voedselinitiatieven, kunnen doorkruisen. Een (landelijk) netwerk van veranderingsgezinde juristen zou de overheid hierbij kunnen helpen[22]. Regels veranderen langzaam. In de tussentijd kan het bieden van experimenteerruimte aan initiatieven verlichting geven.
- Kennis van transitiewetenschap en systeemkunde, is nodig om de impact van voedselgemeenschappen op het voedselsysteem te snappen. Beleidsambtenaren en financiers zouden zich meer kunnen scholen in het transitiedenken.
- Hiermee hangt het herkennen van de waarde van koplopers samen. Zij zijn de *practical leaders* in de voedseltransitie en kunnen overheden en financiers vaak van veel waardevolle inzichten voorzien over welke mechanismen verandering tegenhouden. Hen empoweren maar ook betalen voor hun praktijkkennis maakt het mogelijk dat zij dit op de lange termijn blijven doen.
- De transitiekennis schiet echter tekort om de groei van de voedselgemeenschappen te kunnen duiden. 'Opschalen' (één initiatief dat groter wordt) is meestal niet aan de orde. 'Verdichten' (diverse initiatieven samen zorgen voor verandering) juist wel. Een verdere uitwerking hiervan met hulp van de wetenschap, is wenselijk.

22. Youetta Visser www.yfactor.nl gaat – na een succesvolle exercitie in de provincie Zuid-Holland om de knelpunten voor duurzame landbouw in beeld te brengen - met zo'n groep veranderingsgezinde juristen aan de slag. Belangstellenden kunnen zich melden bij youetta@yfactor.nl

Netwerken en vindplaatsen

- *LocalFoodworks,* Vlaams-Nederlands bestelplatform waar voedselcollectieven zich bij kunnen aansluiten voor hun eigen voedselcollectief. www.localfoodworks.eu
- *CSA Netwerk Nederland*, platform voor aangesloten CSA's in Nederland. www.csanetwerk.nl
- *Herenboeren Nederland:* platform voor alle herenboeren-initiatieven. www.herenboeren.nl
- *Stadslandbouw Nederland:* kennisplatform voor stadslandbouw initiatieven in Nederland en Vlaanderen. www.stadslandbouwnederland.nl
- *Voedsel Anders:* platform van actieve burgers in Nederland en Vlaanderen die een ander voedselsysteem nastreven. www.voedselanders.nl
- *Toekomstboeren* – een vereniging van nieuwe boeren die de groeiende en bloeiende beweging van duurzame en maatschappelijk verantwoorde land-bouw en voedselproductie zichtbaar wil maken en versterken. www.toekomstboeren.nl
- *Land van Ons:* coöperatie die samen met de leden landbouwgrond koopt in mede-eigenaarschap. www.landvanons.nl
- *Fietsen voor mijn eten:* platform voor mensen die al fietsend eten uit de buurt kopen. www.fietsenvoormijneten.nl
- *Taskforce Korte Keten* versterkt de regionale dynamiek van korte voedselketens. www.taskforcekorteketen.nl
- *Stadslandbouw Den Haag:* overzicht van alle buurttuinen en stadslandbouwiniti-atieven in de stad Den Haag. www.stadslandbouwdenhaag.nl
- *Transitiecoalitie Voedsel*, een coalitie van Nederlandse koplopers in de wereld van landbouw, voedsel, natuur en gezondheid. www.transitiecoalitievoedsel.nl
- *Duurzaamdoor (Rijksdienst voor Ondernemend Nederland)* brengt partijen in de groene en duurzame economie bij elkaar om samen te werken en van elkaar te leren. www.duurzaamdoor.nl
- *Voedselwerkplaats:* Een initiatief van Netwerk Duurzame Dorpen dat lokale voedselgemeenschappen ondersteunt die zich inzetten om als dorp of wijk groener te gaan eten. www.devoedselwerkplaats.nl
- *Netwerk Duurzame Dorpen:* ontmoetingsplaats voor dorpen die met elkaar werken aan duurzaamheid. www.netwerkduurzamedorpen.nl
- *Food Up Brabant:* transitieprogramma van de provincie Noord-Brabant dat werkt aan een robuust voedselsysteem, waarin gezond, eerlijk en lekker voedsel centraal staat. www.foodupbrabant.nl
- *Voedselfamilies Zuid-Holland:* open netwerk van voor voedsel innovatie. www.voedselfamilies.nl
- *Gelders Kennisnetwerk Voedsel:* initiatief van de Provincie Gelderland om gemeenten te ondersteunen in hun faciliterende rol in de voedseltransitie. www.gelderskennisnetwerkvoedsel.nl
- *Coöperatie Stadslandbouw Oosterwold:* www.coopoosterwold.nl
- *Lokaal Voedsel Flevoland:* Overzicht van lokale voedselinitiatieven in de provincie Flevoland. www.lokaalvoedselflevoland.nl

COLOFON

December 2020

Tekst: Sandra van Kampen, De schaal van Kampen / e-mail: sandra@deschaalvankampen.nl

Opmaak: Ben Peters, De Hondsdagen

Copyright: Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand en/of openbaar gemaakt in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of op enige andere manier zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de auteur.

Fotografie: Cover: Niels de Vries bij CSA Us Hôf in Sibranduaborren / p5: Ivar Pel - Herenboeren Nederland / p17: Youetta Visser. Alle andere foto's zijn van Sandra van Kampen.

ISBN 978-90-9034113-2

Dit onderzoek vond plaats met medewerking van de Transitiecoalitie Voedsel.

Het onderzoek is mede mogelijk gemaakt door bijdragen van: Food Up Brabant! (Provincie Noord-Brabant) / Provincie Flevoland / Provincie Gelderland / De Rijksdienst voor Ondernemend Nederland (Programma DuurzaamDoor) / Provincie Zeeland / Provincie Zuid-Holland

Het samen voedsel verbouwen of inkopen wint aan populariteit; de groep 'voedselgemeenschappen' is de laatste jaren hard gegroeid. Hoog tijd voor een inventarisatie. Welke verschijningsvormen zijn er allemaal? En kunnen we iets zinnigs zeggen over de hoeveelheid mensen die lid is van zo'n gemeenschap? Met deze vragen startte Sandra van Kampen een zoektocht naar voedsel-gemeenschappen in Nederland, en vooral naar de kracht ervan. Waarom zijn mensen lid? Wat is de impact van zo'n gemeenschap op de leden en eventueel op de boer?

Het resultaat leest als een tour door Nederland langs bevlogen mensen die met elkaar het voedselsysteem van onderop willen veranderen.

Sandra van Kampen is deskundige op het gebied van de voedseltransitie en zet al jaren diverse landelijke en regionale activiteiten op om deze transitie in Nederland te versnellen.

Zij organiseert masterclasses waarin zij haar kennis, netwerk en ervaring overdraagt op beleidsmakers, docenten uit het groene onderwijs, ondernemers en anderen, organiseert dagen, was mede-initiatiefnemer en tijdelijk campagneleider van 'De Kortste Weg' (Zuid-Holland) en neemt deel aan het LEADER-project Lokaal Voedsel Utrecht (2019-2021). Daarnaast is zij (mede) initiatiefnemer van de Transitiecoalitie Voedsel en was zij tot 1 januari 2020 bestuurslid. Samen met Youetta Visser schreef zij in 2017 het boek VOER- vaart maken met de voedseltransitie, en zetten zij diverse multimediale bijeenkomsten en activiteiten op touw. Ook organiseerden zij samen in oktober 2018 de Oogstdag voor de Provincie Zuid-Holland en in 2020 twee grote livestreams voor Stadslandbouw Nederland.

Kijk voor meer informatie op www.deschaalvankampen.nl